

DE GEMIDDELDE NEDERLANDER

Het ontstaan en de ontwikkeling van de berekening
met de Nederlandse nationaliteit 1835 – 1965

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$$

Tjeerd van der Zwaal

Master thesis Maatschappijgeschiedenis

E-mail: tvanderzwaal@gmail.com

Studentnummer: 303160

Thesis begeleider: Dr. B.F. van Eekelen

Tweede lezer: Dr. D. van Lente

Voorwoord

Deze scriptie is het sluitstuk van krap zes jaar studie aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, en de Erasmus School of History, Culture and Communication. Vanuit een bachelor geschiedenis met een major media beëindig ik mijn studietijd aan de Erasmus Universiteit met een master maatschappijgeschiedenis. En dat maakt mij nog net geen langstudeerder.

De definitie van wat normaal wordt gevonden heeft mij altijd gebiologeerd. Het resultaat is deze scriptie. Mijn scriptie geeft de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling weer van een denkbeeldige normale Nederlander. Gelukkig draagt mijn scriptie bij aan de conclusie dat het begrip normaal relatief is, omdat deze normale Nederlander in hoogsteigen persoon nooit heeft bestaan. Met het afronden van deze scriptie heb ik, zoals menig hoogleraar mij heeft toevertrouwd, een lastig onderwerp onder de knie gekregen. Tegelijkertijd is het een onderzoek dat nog op veel manieren kan worden uitgebreid.

Het onderzoek en het schrijven van mijn scriptie zijn zeer leerzaam geweest. Ik heb nog relatief veel vrijheid gekregen. Dit geldt vooral voor de uitzonderlijke ruimte die ik heb gekregen en genomen tijdens mijn onderzoek. Dit heeft ertoe geleid dat ik mijzelf vaak ben tegengekomen met al mijn standaard valkuilen. Het schrijven van deze scriptie is een zware bevalling gebleken. Ik kijk terug op een periode van zeer intensieve studie die werd gevolgd door een periode van veel wachten, pieken en uitrusten. Desondanks heb ik enorm genoten van het schrijven van deze scriptie. Dit wordt mede veroorzaakt door de wetenschappelijke verrassing. De uitkomsten van het onderzoek blijken totaal anders te zijn dan de assumptie die bij aanvang werd voorgelegd. Het is een reis door gedachten uit het verleden geweest die aan het papier zijn toevertrouwd. Het was de gemiddelde Nederlander die mij boeide op deze reis, nooit heeft verveeld en tot op de dag van vandaag boeit.

Mijn gehele masterjaar is een leerzame en zware periode geweest. Op academisch vlak heb ik mij in een versneld tempo kunnen ontwikkelen. Ik heb dit te danken aan de vele professoren, docenten en studenten. In het bijzonder wil ik mijn scriptiebegeleidster Bregje van Eekelen bedanken voor haar inzet. Zij heeft mij intensief begeleid gedurende mijn eerste masterjaar, ondanks dat zij mijn vaak eigenwijze houding en gedrag heeft moeten accepteren. Aan haar heb ik grotendeels mijn versnelde academische en persoonlijke ontwikkeling te danken. Een groot woord van dank gaat uit naar mijn tweede lezer Dick van Lente. Hij heeft met zijn kritieken ervoor gezorgd dat mijn scriptie enorm is verbeterd. Daarnaast wil ik de

docenten van de research workshop history, memory and the nationstates bedanken voor alle feedback. Tevens dient er een woord van dank te worden uitgesproken aan de studenten Darragh, Iris, Martin en Pascal uit mijn researchworkshop vanwege de positieve werksfeer en hun inhoudelijke commentaar.

Een groot woord van dank gaat uit naar veel mensen. Allereerst wil ik mijn recent overleden opa bedanken. Hij is degene die enerzijds van jongs af aan mijn interesse in geschiedenis heeft gezien en gevoed. Anderzijds was het de man van wie ik jarenlang enorm veel steun heb gekregen. Ik draag deze scriptie op aan hem. Mijn familie wil ik bedanken vanwege hun jarenlange steun en inzet. Zij zijn altijd een enorme bron van motivatie geweest. Tevens wil ik mijn vrienden bedanken voor hun positieve impulsen, kritieken en geduld. Er zijn ook veel mensen die ik moet bedanken voor alle positieve impulsen die zij mij de afgelopen jaren hebben gegeven. Zonder de jarenlange steun van deze mensen was het afronden van mijn studie onmogelijk geweest. Voor de praktische zaken wil ik het personeel van de Universiteitsbibliotheek, het Rotterdams Leeskabinet, de Koninklijke Bibliotheek en de CBS Bibliotheek bedanken. Zij zijn altijd zeer vriendelijk en hulpvaardig geweest. Daarnaast wil ik iedereen bedanken die zich heeft ingezet, of inzet, voor de digitalisering van historische kranten en documenten in Nederland. Zonder deze impulsen was het onderzoek onmogelijk uitvoerbaar geweest.

Terugkijkend heb ik genoten van mijn studietijd. Een studietijd die een mensenleven samenvat. Een periode die wordt gekenmerkt door groei, bloei, verval, verlies, breken, opbouwen, winst, overleven, overwinnen, overlijden en liefde. Een periode waarin ik het *voorrecht* heb genoten om te mogen studeren op een manier die nog enige vrijheid bood. Helaas is deze manier van studeren aan het verdwijnen. Deze vrijheid heb ik gebruikt om mijzelf met studie en nevenactiviteiten te ontwikkelen tot een academicus. Een persoon die een kritische blik op de werkelijkheid heeft gekregen en, misschien is de grootste winst, dat ik niemand meer op een voetstuk plaats. Tegelijkertijd is het een persoon geworden die een mooie geschiedenis heeft geschreven, en toe is aan de volgende fase van zijn leven.

Rotterdam, 28 juni 2012

Tjeerd van der Zwaal

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1.1 Vraagstelling en deelvragen	4
1.2 Historiografische positiebepaling	5
1.3 Bronnen en Methoden	14
2. De maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke basis voor de komst van de gemiddelde Nederlander 1835 – 9 mei 1940	17
2.1 De vroege geschiedenis van de statistiek in Nederland 1835 – 1899	17
2.2 De toenemende waarde van de statistiek voor de overheid 1899 – 1928.....	24
2.3 Nederland en de bevolkingsonderzoeken 1929 – 1940.....	28
2.4 Conclusies	32
3. De gemiddelde Nederlander in de pers: van een statistiek naar een representatie van dé Nederlander 1835 – 9 mei 1940	34
3.1 De berekende gemiddelde Nederlander 1835 – 1940	34
3.2 De denkende gemiddelde Nederlander 1910 – 1940	42
3.3 Een representatie van dé Nederlander 1918 – 1940.....	45
3.4 Mening van en over de gemiddelde Nederlander 1912 – 1940.....	49
3.5 Conclusies	52
4. De maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke basis voor de ontwikkeling van de gemiddelde Nederlander 10 mei 1940 – 1965	54
4.1 De Tweede Wereldoorlog en de opkomst van de steekproefonderzoeken 10 mei 1940 – 1955.....	54
4.2 Nederland als eenheid en de steekproefonderzoeken 1956 – 1965.....	64
4.3 Conclusies	68

5. De gemiddelde Nederlander in de pers: de gedeeltelijke ondergang 10 mei 1940 – 1965 ..	69
5.1 De strijd om de gunst van de gemiddelde Nederlander 1940 – 1945.....	69
5.2 De berekende gemiddelde Nederlander 1945 – 1965	75
5.3 De denkende de gemiddelde Nederlander 1945 – 1965.....	79
5.4 Als een representatie van de nationale eenheid 1945 – 1965.....	82
5.5 Meninge van en over de gemiddelde Nederlander 1945 – 1965.....	85
5.6 Conclusies	88
6. Slotbeschouwing	90
Literatuurlijst.....	93
Primaire bronnen	93
Secundaire literatuur	96

1. Inleiding

De beruchte woorden van prinses Maxima: ‘dé Nederlander bestaat niet’, leidden in 2007 tot een fel publiek debat.¹ De reacties zijn kenmerkend voor het hoogoplopende debat over de nationale identiteit in Nederland. Twee maanden voorafgaand aan deze ophef verscheen in het opinieblad *Elsevier*, met als hoofdthema identiteit, een omslagartikel over de gemiddelde Nederlander. Hij of zij is beroemd, want de gemiddelde Nederlander is de bekendste Nederlander. Over de gemiddelde Nederlander zijn veel feiten bekend. Zo heeft hij of zij onder andere vier vrienden, zesduizend euro schuld en sport tweeënhalf keer per week. Zelfs de duur van de tongzoen (tien seconden) is bekend. De gemiddelde Nederlander is op te delen in een gemiddelde man en een gemiddelde vrouw. Hij is 1,81 meter lang en weegt 83 kilo, zij is 1,68 meter lang en weegt bijna zeventig kilo, en daarmee is zij het zwaarst in Europa.² Hiermee stuiten we op een eigenschap van het concept, namelijk dat het een basis is voor vergelijkingen met gemiddelde mensen van buiten de landsgrenzen. Dit berekende middenpunt is een perspectief op wat normaal is in Nederland.³ De eigenschappen van de gemiddelde Nederlander bieden tevens de individuele Nederlander de mogelijkheid om onder andere het gedrag, bezit en de houding te vergelijken ten opzichte van dit middenpunt.⁴ Tegenwoordig is het concept van de gemiddelde Nederlander volledig ingeburgerd.

Het concept van de gemiddelde Nederlander is opgebouwd uit een gemiddeld mens met de Nederlandse nationaliteit. De gemiddelde Nederlander is een denkbeeldige persoon die wordt geconstrueerd op basis van de gemiddelde waardes van de verzamelde kwantitatieve sociaalwetenschappelijke gegevens van alle Nederlanders. Kwantitatieve gegevens over de Nederlandse bevolking worden onder andere verzameld door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en een groot aantal opiniepeiling- en marktonderzoeksbureaus. Mede op basis van de Nederlandse nationaliteit biedt het concept een perspectief om aan te geven wat normaal is in Nederland. Het concept biedt een individu de mogelijkheid om zich te vergelijken op basis van de aangereikte eigenschappen. Tevens wordt de denkbeeldige

¹ Merel Thie en Jannetje Koelewijn, ‘Vorstelijke misrekening. Strategie der vergroting draagvlak monarchie werkt averechts’, *NRC Handelsblad*, 13 oktober 2007; Nelleke Noordervliet, ‘Nostalgie maakt het heden onleefbaar’, *De Volkskrant*, 22 oktober 2007; en Jan Blokker jr., ‘Naar welk verleden is Nederland op zoek. Nederlandse identiteit de toespraak van Máxima’, *De Volkskrant*, 9 oktober 2007.

² <http://www.elsevier.nl/web/Artikel/176202/Omslagartikel-Identiteit-De-doorsnee-Nederlander.htm> (31-12-2010).

³ Stijn Hustinx, ‘Horrorverhaal zonder einde’, *Algemeen Dagblad*, 11 januari 2011; Paul Arnoldussen, ‘In Amerika hadden we allang in de cel gezeten’, *Het Parool*, 11 januari 2011; en ‘Kaalslag; brieven’, *NRC-Handelsblad*, 10 januari 2011.

⁴ <http://www.elsevier.nl/web/Artikel/176202/Omslagartikel-Identiteit-De-doorsnee-Nederlander.htm> (31-12-2010).

persoon gebruikt om vergelijkingen te maken met vergelijkbare concepten met een andere nationaliteit. De gemiddelde Nederlander is een cultureel artefact dat een symbool van de Nederlandse nationale identiteit is geweest, zoals zal worden beschreven in deze scriptie.

Een symbool is een object, een weergave van een object of een idee dat een sterke culturele lading bezit. Er is binnen een bepaalde cultuur algemene overeenstemming dat het symbool meer representeert dan het daadwerkelijk is.⁵ Een symbool kan iets verbeelden, personifiëren of plastisch voorstellen.⁶ Het symbool representeert een complex geheel van een persoon, object, groep of idee. Symbolen kunnen een gepresenteerd fysiek object, zoals het kruis dat is van het christendom. Denkbeeldige personen kunnen ook een symbool zijn, zoals Uncle Sam dat is van de Verenigde Staten.⁷

1.1 Vraagstelling en deelvragen

In deze scriptie wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag: Waarom ontstond en ontwikkelde het concept van de gemiddelde Nederlander gedurende de periode 1835 – 1965 in Nederland? De onderzoeksperiode wordt enerzijds begrensd door de introductie van een constituerend concept voor de gemiddelde Nederlander: l’homme moyen of gemiddelde mens door de statisticus Adolphe Quetelet in 1835. Deze denkbeeldige persoon werd ten eerste gebaseerd op de notie dat mensen te determineren zijn aan de hand van kwantitatief meetbare fysieke en morele kenmerken. Ten tweede werden de verschillende waardes van de mensen opgeteld. Van de verschillende waardes werd een gemiddelde berekend. De verzameling van gemiddelde waardes definieerde de gemiddelde mens.⁸ De onderzoeksperiode wordt anderzijds begrensd door 1965. De maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen hadden geleid tot Nederland dat werd ervaren als een nationale eenheid (zie 4.2.1).

De onderzoeksvraag zal worden beantwoord aan de hand van de volgende deelvragen:

⁵ T. Boon en D. Geeraerts (eds.), *Van Dale. Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (Utrecht en Antwerpen, veertiende herziene editie 2005) 3489; en

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577703/symbol> (20-4-2012).

⁶ L. Brouwers en F. Claes, *Het juiste woord. Systematische ordening. Betekenisvarianten. Stijlvarianten. Synoniemen* (Antwerpen 2011, zevende oplage van zesde druk op basis van de nieuwe spelling van 1997) 366.

⁷ [Http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577703/symbol](http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577703/symbol) (20-4-2012).

⁸ Jelke Bethlehem, *The rise of survey sampling* (Den Haag en Heerlen 2009) 8; Constant Lurguin, ‘Quetelet’s Scientific Work’, *Science* 60 (1924) 351-352; Sarah E. Igo, *The averaged American. Surveys, citizens, and the making of a mass public* (Cambridge Massachusetts en Londen 2007) 19; en Adolphe Quetelet, *Physique sociale. Ou, Essai sur le développement des facultés de l’homme volume 1* (Brussel, Parijs en Sint-Petersburg 1869, Tweede editie) VII.

1. Welke maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen leidden tot het ontstaan van het concept van de gemiddelde Nederlander gedurende de periode 1835 – 9 mei 1940? (hoofdstuk 2).
2. Hoe ontstond en ontwikkelde het concept van de gemiddelde Nederlander zich in de Nederlandse pers gedurende periode 1835 – 9 mei 1940? (hoofdstuk 3).
3. Welke maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen leidden ertoe dat het concept van de gemiddelde Nederlander zich kon ontwikkelen gedurende de periode 10 mei 1940 – 1965? (hoofdstuk 4).
4. Hoe ontwikkelde het concept van de gemiddelde Nederlander zich in de Nederlandse pers gedurende de periode 10 mei 1940 – 1965? (hoofdstuk 5).

Deze scriptie omvat de periode 1835 – 1965, maar is opgedeeld in de tijdsperiodes 1835 – 9 mei 1940 en 10 mei 1940 – 1965. 10 mei 1940 markeert het begin van de Tweede Wereldoorlog (10 mei 1940 – 5 mei 1945) in Nederland dat een breekpunt is. Ten eerste, omdat tot 1940 nagenoeg alleen de overheid kwantitatieve gegevens van de Nederlandse bevolking verzamelde (zie 2.1.3, 2.2.2, 2.3.2 en 2.3.3). Ten tweede werden er tijdens de Tweede Wereldoorlog nauwelijks bevolkingsonderzoeken gepubliceerd in Nederland (4.1.2 en 4.1.3). Ten derde braken in Nederland de opiniepeilingen en marktonderzoeken pas door na de Tweede Wereldoorlog (zie 2.2.3 en 4.1.3). Ten vierde markeert de Tweede Wereldoorlog in Nederland het begin van de ontzuiling (zie 4.1.1), een proces dat ertoe leidde dat Nederland als een nationale eenheid werd ervaren vanaf 1960 (zie 4.2.1).

1.2 Historiografische positiebepaling

Mijn onderzoek heeft parallellen met de eerder verschenen studie van Sarah E. Igo: *The averaged American, surveys, citizens, and the making of a mass public*.⁹ Aan het begin van de twintigste eeuw was in de Verenigde Staten een maatschappij ontstaan waarin veel gegevens over individuen werden verzameld. Met die gegevens gaven de sociale onderzoekers een notie van wat normaal of abnormaal was. De bevolkingsonderzoekers bepaalden wie lid was van de natie en wie behoorde tot de zelfkant van de maatschappij. Mensen konden op basis van statistieken zichzelf zien als een onderdeel van een groep, en als een individu ten opzichte van een groep. De data die werden verzameld over mensen kregen een sterke culturele lading waarin empirische feiten morele waarden werden.¹⁰ De vraag naar sociale data kwam in de

⁹ Igo, *The averaged American*.

¹⁰ Idem, 281-283.

VS vooral vanuit de massamedia, die toentertijd met name uit de schrijvende pers bestond. Zij wilden de sociale data gebruiken om de typische of normale Amerikaan te definiëren, omdat het idee bestond dat er vraag naar was, en dat daarom de kranten beter zouden verkopen.¹¹ Dit leidde ertoe dat gedurende de jaren twintig van de twintigste eeuw een gemiddelde of normale Amerikaan aan de hand van sociaalwetenschappelijk onderzoek werd geconstrueerd. De gemiddelde mens van Quetelet had een nationaliteit gekregen. De gemiddelde Amerikaan bood een perspectief op wat normaal was binnen een natie.¹² Dit leidt tot het concept van de nationale identiteit dat in het navolgende gedeelte zal worden beschreven (zie 1.2.1). Een tweede theoretisch concept ten dienste van dit onderzoek is de publieke opinie. Tijdens de periode 1835 – 1965 werd in Nederland het concept van de publieke opinie complexer. De Nederlander leerde zichzelf vanaf 1945 op een nieuwe manier kennen door de komst van de opiniepeilingen en marktonderzoeken. Onderzoeken waarbij er kwantitatieve gegevens werden verzameld over Nederlanders (zie 1.2.2). Het contextuele concept voor deze scriptie is de ‘control revolution’. Het concept behelst een theorie over de relatie binnen de massamaatschappij tussen de overheid, het bedrijfsleven, de bevolking en de bevolkingstatistieken (zie 1.2.3). Deze ontwikkelingen vormden een basis voor het ontstaan van de gemiddelde Nederlander.

1.2.1 De nationale identiteit

De nationale identiteit wordt enerzijds gepresenteerd op basis van de relatie tussen een natie en anderzijds een identiteit. Allereerst hoort de natie bij de concepten nationaliteit en nationalisme. Volgens Benedict Anderson is het denken volgens nationale kaders veel voorkomend in het hedendaagse denken. Er is sprake van drie paradoxen. Ten eerste zien historici het nationalisme als een modern fenomeen, terwijl nationalistten zich beroepen op de continuïteit van het verleden. De historische wortels van het nationalisme zijn echter subjectief. Ten tweede pretendeert het nationalisme universaliteit, terwijl de manifestaties van de verschillende nationale eenheden toch uniek zijn. Ten derde roept het nationalisme grote politieke krachten op terwijl er sprake is van een magere filosofische onderbouwing. Anderson stelt dat de concepten moeilijk te definiëren en te analyseren zijn. Zij dienen te worden gezien als historische culturele artefacten of algemeen geaccepteerde ideeën.¹³

¹¹ Idem, 12.

¹² Idem, 285-286.

¹³ Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of Nationalism* (New York en Londen 2006, herziene editie) 3-5.

Volgens Anderson zijn de concepten natie, nationaliteit, en nationalisme vooral ontstaan op basis van drie historische ontwikkelingen. Ten eerste was er in Europa vanaf de Verlichting sprake van secularisatie. De basis voor de gemeenschappen in Europa was vanaf de Middeleeuwen de religie geweest. De leden van de religieuze gemeenschappen waren verbonden door het gebruik van dezelfde symbolen, en het Latijn als taal. Deze basis viel weg.¹⁴ Ten tweede verloor tijdens de Verlichting de adel grotendeels zijn politieke macht. Voor de Verlichting was de adellijke dynastie over het algemeen het enige legitieme politieke gezag. Vaste grenzen bestonden er niet in Europa en heersers konden over grote gebieden regeren. Er bestonden geen nationale vorsten. Gedurende de zeventiende eeuw erodeerde deze macht, en na 1789 moesten vorsten hun macht aan het volk legitimeren.¹⁵ Een derde ontwikkeling was de uitvinding van de drukpers. De opkomst van het drukwerk in de volkstalen zorgde voor een nieuwe manier om een gemeenschap te vormen. De leden van de nationale eenheden kenden elkaar niet direct, maar zij lasen wel op hetzelfde moment de krant waarin dezelfde informatie stond. Lezers konden met deze informatie hun positie in relatie tot de wereld bepalen, zowel als individu als in een gemeenschap.¹⁶

Dit leidde tot de ontwikkeling van ingebeelde gemeenschappen. Volgens Anderson biedt de antropologische definitie voor de natie de beste mogelijkheden tot het analyseren van de natie. De natie wordt gedefinieerd als een ingebeelde gemeenschap die begrensd en soeverein is. De individuele leden van de natie kennen elkaar over het algemeen niet, maar voelen zich toch met elkaar verbonden. Gemeenschappen definieerden zich niet op basis van de fysieke feiten, maar door een idee van verbondenheid. De natie is een gemeenschap, omdat de leden zich met deze gemeenschap identificeren op basis van een horizontale verbondenheid. Tegelijkertijd ontleent de natie het bestaansrecht mede op basis van het bestaan van andere naties. Een natie is een ingebeelde gemeenschap in de zin van een algemeen cultureel aanvaard idee van eenheid.¹⁷

De nationale eenheid wordt gerepresenteerd met de nationale identiteit. Naast de relatie tot de natie dient ook het tweede element van de nationale identiteit te worden beschreven. Volgens Maria Grever en Kees Ribbens is de identiteit binnen de menswetenschappen een relationeel begrip. Het heeft zowel betrekking op individuen als op groepen, waar ook grote gemeenschappen onder vallen. Voor individuen geldt dat de identiteit kan duiden op individualiteit en uniciteit ten opzichte van anderen. Voor leden van

¹⁴ Idem, 12-17.

¹⁵ Idem, 19-21.

¹⁶ Idem, 25-36.

¹⁷ Idem, 6-7.

een groep geldt dat identiteit kan worden gezien als een bindende factor van een geheel. Identiteit is binnen dit kader het geheel van gemeenschappelijke eigenschappen, en als een eenheid door de tijd heen.¹⁸ Hieruit valt te concluderen dat er bij identiteit altijd sprake is van een constructie ten opzichte van anderen.

Een constructie duidt op het opbouwen van een identiteit. Dit proces wordt door Grever en Ribbens geplaatst onder het actieve concept identificatie. Volgens Grever en Ribbens geldt voor identificatie dat een persoon zich identificeert of vereenzelvigd met een persoon of groep met een identiteit. Identificatie vindt plaats doordat een individu of een groep zich positioneert ten opzichte van anderen. Dit duidt op een proces waarbij een tijdelijke rol kan worden aangenomen die ook weer kan worden opgegeven. Identificatie is een proces waarbij tijdelijk een identiteit kan worden aangenomen, maar het kan ook leiden tot het aannemen van een meer permanente identiteit.¹⁹

Binnen een maatschappij is in meer of mindere mate sprake van identificatie met de nationale identiteit. Bij Anderson was er wat betreft de natie en de aanverwante concepten sprake van culturele artefacten. Een concretere manifestatie is de natiestaat. Volgens Grever en Ribbens is er sprake van een natiestaat wanneer de natie binnen de staatsgrenzen valt. Daardoor vallen zowel de nationale als de politieke eenheid samen. Een natiestaat kan pas bestaan wanneer de meerderheid van de bevolking de legitimiteit erkent.²⁰ De nationale identiteit is het gevolg van de collectieve identificatie van de bevolking met de natiestaat. Hierdoor ontstaat een tijdgebonden imago van een land. Bindende factoren hierin zijn een (gedeeld) verleden, een gemeenschappelijke visie op de toekomst en een gemeenschappelijke cultuur. Binnen de cultuur spelen de gemeenschappelijke taal, symbolen, gedrag, en normen en waarden een sleutelrol bij de aanname van de nationale identiteit. Al deze factoren bieden een mogelijkheid van een persoon of groep om zich te identificeren met, of het uitdragen van de nationale identiteit. De nationale identiteit wordt hierdoor een dynamisch geheel van identificatie, uitsluiting, aanpassing of toe-eigening. Dit maakt dat de nationale identiteit geen vaststaande identiteit is, en dat zij verandert gedurende de loop der tijd.²¹

Volgens Willem Frijhoff is toe-eigening een proces waarbinnen individuen of groepen zingeving geven aan aangedragen, opgelegde of voorgeschreven symbolen. Het individu of de

¹⁸ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 21.

¹⁹ Idem, 22-23.

²⁰ Idem, 25.

²¹ Idem, 26.

groep geven hun eigen betekenis aan de symbolen om deze acceptabel of dragelijk te maken. De mate van toe-eigening is afhankelijk van hoe eigen een symbool wordt ervaren.²²

1.2.2 De publieke opinie

Uit de uitwerking van het tweede theoretische concept, de publieke opinie, zal blijken dat gedurende mijn onderzoeksperiode de pers een belangrijke rol vervulde bij de invulling van de publieke opinie. De publieke opinie is een complex concept waarover veel theorieën zijn gevormd, teveel om binnen dit kader uitvoerig te behandelen.²³ Volgens Carroll J. Glynn en Michael E. Huge kan de publieke opinie worden gedefinieerd als: ‘as a general measure of the directionality and strength of issue-specific views and sentiments held by a relevant group.’²⁴ Dit betekent dat de publieke opinie een indicatie geeft van de overheersende mening over een bepaald onderwerp binnen een afgebakende groep mensen. Deze mening wordt geassocieerd met de mening van ieder individu in de groep. Ten dienste van dit onderzoek wordt de verschuiving in de theorievorming over de publieke opinie door de komst van de opiniepeilingen beschreven. De concrete verandering in Nederland zal worden beschreven in het tweede en vierde hoofdstukken. Tevens is de opkomst van de opiniepeilingen, met in het kielzog de marktonderzoeken, in Nederland een basismotivatie geweest voor het onderzoek in de pers zoals dat zal worden beschreven in het vijfde hoofdstuk.

Het concept publieke opinie of l’opinion publique is een product van de Verlichting. Gedurende de tweede helft van de zeventiende en de achttiende eeuw werd de mening van de burgerij steeds invloedrijker, omdat de macht van de burgerij ten opzichte van de adel toenam.²⁵ Dit leidde ertoe dat in 1823 Isaac da Costa de publieke opinie beschreef als de meest voorkomende mening in een maatschappij waarmee druk werd uitgeoefend op de besluitvorming. De schrijvende pers identificeerde hij als de invloedrijkste bron voor de vorming van de publieke opinie.²⁶ Aan het begin van de negentiende eeuw was het algemeen aanvaard dat de publieke opinie zichtbaar werd in de pers. In de negentiende eeuw bleef dit de overheersende idee. Rond de jaren twintig van de twintigste eeuw ontstond er echter discussie over het concept publieke opinie.²⁷

²² Willem Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) 108.

²³ Recentelijk is er in Nederland een overzichtswerk verschenen; Connie de Boer en Harm ’t Hart, *Publieke opinie* (Amsterdam 2007).

²⁴ Carroll J. Glynn en Michael E. Huge, ‘Public opinion’, *The international encyclopedia of communication* (Blackwell publishing online 3 december 2010) zp.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Isaac da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (Leiden 1823, derde editie) 68-70.

²⁷ Arjen van Dixhoorn, *De stem des volks. Publieke opinie, opinieonderzoek en democratie* (Den Haag 2006) 20.

Walter Lippmann was aan het begin van de jaren twintig een verdediger van de oude definitie van de publieke opinie. In zijn boek *Public opinion* uit 1922 beschreef hij de publieke opinie als een proces waarbij in de massamaatschappij mensen werden beïnvloed door de media die grotendeels bestond uit de schrijvende pers. Binnen een massamaatschappij, stelde hij, is er sprake van een collectief dat bestaat uit individuen die op basis van vrijwilligheid samen moesten werken om een gemeenschappelijk doel te bereiken. Voor het publiek of het collectief werd het gemeenschappelijke doel zichtbaar gemaakt in de schrijvende pers. Vanuit deze media ontstond het dwingende kader waarbinnen de individuen in de massamaatschappij dienden te functioneren. Opiniemakers waren invloedrijk bij de vorming van de publieke opinie.²⁸

Door de opkomst van de opiniepeilingen werd het concept complexer. Gedurende de jaren dertig werd er een element van meetbaarheid aan toegevoegd. Opiniepeilingen op basis van de steekproef boden een gemeten publieke opinie aan.²⁹ De steekproef is een sociaalwetenschappelijke methode waarmee van een operationele populatie (onderzochte eenheden) de waardes worden gemeten, en de resultaten representatief zijn voor de gehele populatie (te onderzoeken groep).³⁰ De methode voor deze bevolkingsonderzoeken was de enquête.³¹ Een enquête is een onderzoek waarbinnen, door ondervraging van een groot aantal personen, menselijke attitudes, gebruiken of andere sociale data over personen worden verzameld.³² De publieke opinie zou zichtbaar kunnen worden gemaakt door de uitslagen van opiniepeilingen.³³ De invloed van de elite op de publieke opinie nam af en de invloed van de massa of het volk nam toe.

De aanvaarding van het steekproefonderzoek voltrok zich langzaam. Tijdens de ontwikkeling van het complexer wordende concept bleef de invloed van de pers bestaan. De publieke opinie werd gezien als een sociale constructie. De media en de overheersende mening van het collectief vormden samen de publieke opinie. De mening van het collectief werd gemeten aan de hand van opiniepeilingen. Bij de acceptatie van opiniepeilingen in de Verenigde Staten heeft George Gallup een grote rol gespeeld. In 1936 was hij in staat gebleken om met zijn opiniepeiling de uitkomst van de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten te voorspellen. Dit leidde ertoe dat de publieke opinie werd gezien als een

²⁸ Walter Lippmann, *Public opinion* (Londen 1950) 3-32.

²⁹ Glynn en Huye, 'Public opinion'.

³⁰ Harm 't Hart, Hennie Boeije en Joop Hox (eds.), *Onderzoeksmethoden* (Amsterdam 2005, zevende herziene editie) 230-232.

³¹ Jaap van Ginneken, *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland* (Amsterdam 1993) 15.

³² Den Boon en Geeraerts (eds.), *Van Dale*, 946.

³³ De Boer en 't Hart, *Publieke opinie*, 12.

verzameling van individuele meningen die kon worden gemeten, en waarmee de verkiezingsuitslag kon worden voorspeld.³⁴

In 1938 publiceerden Gallup en Claude Robinson de resultaten van hun steekproeven naar de publieke opinie die waren gehouden tijdens de periode 1935 – 1938. In dit artikel wordt gesteld dat de algemene mening van een groot publiek gemeten kon worden aan de hand van steekproefonderzoek in een populatie. Publieke opinie was in dit geval de overheersende mening die was gemeten binnen een gedeelte van het publiek dat werd geëxtrapolerd naar een algemene mening van het publiek.³⁵ In 1962 publiceerde Donald MacDonald een interview met Gallup. Hierin bevestigde Gallup dat zijn peilingen de overheersende mening in de maatschappij weergaven.³⁶ De opkomst van de opiniepeilingen in Nederland wordt beschreven in hoofdstuk vier (zie en 4.1.3).

Daarnaast bleef de theorie gehandhaafd dat de publieke opinie een zekere invloed heeft op de politieke besluitvorming. Harwood R. Childs beweerde in 1939 dat de publieke opinie niet meer was dan een verzameling van individuele meningen over een onderwerp. Alleen werd er meer waarde gehecht aan de verzameling meningen over de politiek van het collectief binnen een land.³⁷ Deze theorie bleef aanhangers hebben in 1960. Volgens V.O. Key werd tijdens de politieke besluitvorming rekening gehouden met de publieke opinie. Hij stelde dat met de opkomst van opiniepeilingen, met als wetenschappelijke basis de sociologie en de psychologie, sprake was van een nieuwe mogelijkheid voor de machthebbers om met een algemene mening in contact te komen.³⁸

1.2.3 De ‘control revolution’

In deze scriptie zal er worden beargumenteerd dat de opkomst van de gemiddelde Nederlander een gevolg was van de opkomst van de ‘control revolution’ in Nederland. Het concept wordt, zoals is beschreven in het inleidende gedeelte, mede geconstitueerd door de uitkomsten van onderzoeken naar de kwantitatieve gegevens van mensen. Het ontstaan van het verzamelen van kwantitatieve informatie wordt onder andere veroorzaakt door de komst van de sociale wetenschappen. De sociale wetenschappen doen onderzoek naar mensen, en

³⁴ Glynn en Huges, ‘Public opinion’.

³⁵ George Gallup en Claude Robinson, ‘American institute of public-opinion surveys 1935-1938’, *The public opinion quarterly* 2 (1938) 373-398, aldaar 373-374.

³⁶ Donald Macdonald, *Opinion polls* (Santa Barbara Californië 1962) 34.

³⁷ Harwood L. Childs, ‘By public opinion I mean’, *The public opinion quarterly* 3 (1939) 327-336, aldaar 331.

³⁸ V.O. Key, *Public opinion and American democracy* (New York 1961) VII.

verzamenen van hen de kwantitatieve gegevens. Een van de sociale wetenschappen is de sociologie die samenlevingen of groeperingen onderzoeken.³⁹

De sociologie is gedurende de Verlichting ontstaan. Rond 1750 ontstond er een secularisatie van de concepten staat, economie en samenleving. Maatschappelijke structuren kwamen los te staan van religie, en zij werden gezien als een product van het menselijk handelen. Het concept maatschappij werd gherdefinieerd van een goddelijke constructie naar een product van menselijk handelen. Gedurende de periode 1730 – 1774 werd de basis voor de seculiere maatschappijtheorieën op grond van interdependentie gelegd. Het concept samenleving werd geïntroduceerd. Een samenleving was een groep mensen die onderling met elkaar waren verbonden op basis van wederzijdse interactie. Vanuit deze theorie werd er gedurende de periode 1775 – 1814 de idee ontwikkeld dat een maatschappij het object kon zijn van empirische wetenschap. De rationele constructie kon op basis van de empirische wetenschap worden gemeten, en er kon een beeld worden gevormd van de maatschappij op basis van het meten van eigenschappen die de burgers hadden. De maatschappij werd gezien als een menselijke constructie waarop mensen potentieel invloed hadden.⁴⁰

Een gevolg van deze ontwikkelingen was een toename van het bijhouden van bevolkingsstatistieken. Volgens Jelke Bethlehem was er gedurende de zeventiende eeuw in Europa sprake van een toenemend belang van de statistiek, de wetenschappelijke methode die een basis was voor de volkstellingen. Tijdens de volkstellingen werden kwantitatieve gegevens verzameld over alle ingezetenen, omdat de opkomende bureaucratische gecentraliseerde regeringen behoefte hadden aan gegevens over de onderdanen. Gedurende de negentiende eeuw werden de verzamelde statistieken een belangrijke bron van informatie voor de regerende elite. Er werden steeds meer kwantitatieve gegevens verzameld over de ingezetenen van een land. Dit leidde ertoe dat rond 1900 de statistiek haar vooraanstaande rol had gekregen binnen de bureaucratieën. Voor de overheid werden grote hoeveelheden kwantitatieve gegevens over burgers verzameld en gepubliceerd in de statistieken.⁴¹

Tegelijkertijd was er sprake van de opkomst van de sociologie. Volgens Johan Heilbron heeft de sociologie zich gedurende de negentiende eeuw ontwikkeld tot een volgroeide wetenschappelijke discipline. Hij deelt de geschiedenis van de sociologie op in de vroege geschiedenis, en de geschiedenis. De grens tussen beide wordt getrokken rond 1850. De grote namen van de klassieke sociologie van na 1850 zijn Karl Marx (1818 – 1883), Emile

³⁹ 't Hart, Boeije en Hox, *Onderzoeksmethoden*, 17-19.

⁴⁰ Johan Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie* (Amsterdam 1990) 15-17.

⁴¹ Bethlehem, *The rise of survey sampling*, 4-5.

Durkheim (1857 – 1917), en Max Weber (1864 – 1920). De sociologie wordt over het algemeen beschouwd als een modern verschijnsel, en gedurende de twintigste eeuw heeft deze wetenschappelijke discipline zich ontwikkeld tot haar huidige vorm.⁴²

Volgens Durkheim was er aan het einde van de negentiende eeuw in de industrialiserende landen sprake van de opkomst van een massamaatschappij. De overheid kreeg een steeds grotere rol in het maatschappelijke leven. De maatschappij had zich ontwikkeld van een verzameling van kleine gemeenschappen naar een complexe maatschappij waarin de uniformiteit steeds groter was geworden. Geleidelijk trok de centrale overheid steeds meer taken naar zich toe, zoals de volksgezondheid, het onderwijs en de infrastructuur. Er ontstond een behoefte vanuit de overheid om meer informatie te verzamelen over de individuele burger dat diende als een adviesbron voor het in te zetten beleid. De taal waarmee de informatie werd verzameld en gepresenteerd was de statistiek.⁴³

Volgens Weber was er rond 1900 sprake van de opkomst van het bureaucratische apparaat. Bureaucratieën zijn regeervormen waarbij onder andere veel kwantitatieve gegevens worden verzameld over de ingezetenen. Ten eerste ontlenen de bureaucratieën de machtsbasis aan het gebied of de jurisdictie waarover wordt geregeerd. Ten tweede berustte het verzamelen en verwerken van informatie voor de regerende bureaucratie bij officiële instanties. Ten derde werden deze instituten van bovenaf bestuurd. Ten vierde werden de taken van de bureaucratische instituten uitgevoerd door mensen die hiervoor speciaal waren opgeleid.⁴⁴ De macht binnen de bureaucratische regeervorm berustte op kennis in de vorm van bevolkingsstatistieken waarop mede het overheidsbeleid werd gebaseerd.⁴⁵

Volgens Durkheim was er sprake van een tweede ontwikkeling die vergelijkbaar is met de ontwikkeling van de bureaucratieën. De opkomst van de massaproductie leidde ertoe dat de afhankelijkheid van machines toenam, een grotere concentratie van arbeid en kapitaal, en een specialisatie van arbeid en industrie.⁴⁶ De opkomst van de grootschalige industrie zorgde voor een toename van de afstand tussen de producent en de consument. De grootschalige industrie koos de locatie van de fabriek mede op basis van de logistieke mogelijkheden, en niet uitsluitend op de directe afstand tot de afzetmarkt. Hiervoor werd

⁴² Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie*, 1-13.

⁴³ Emile Durkheim, *The division of labor in society* (New York 1997, oorspronkelijk uitgegeven in 1893, vertaald uit het Frans) 167-168.

⁴⁴ Max Weber, *Economy and society* (New York 1968, oorspronkelijk uitgegeven als *Wirtschaft und Gesellschaft* 1922, vertaald uit de vierde herziene Duitse editie van 1956) 956.

⁴⁵ Idem, 225.

⁴⁶ Durkheim, *The division of labor in society*, 1.

gekozen, omdat de producent voor een grotere markt produceerde, en omdat de nationale markt belangrijker was geworden dan de lokale markt.⁴⁷

Volgens de socioloog James R. Beniger (1947 – 2010) was er vanaf ongeveer 1900 sprake van een ‘control revolution’ in de massamaatschappijen. De ‘control revolution’ was een proces waarin er sprake was van een herstel van macht. Op basis van Durkheim en Weber concludeerde Beniger ten eerste dat de ‘control revolution’ een gevolg was van de industriële revolutie waardoor er veel macht op lokaal niveau was verdwenen.⁴⁸ De overheid moest over steeds complexere maatschappijen regeren.⁴⁹ De bureaucratieën dienden mede het machtsvacuüm op te vullen door middel van het vergaren van informatie over de bevolking. Bureaucratieën die, zoals ze bij Weber zijn beschreven, worden gekenmerkt door het meten van eigenschappen van burgers wat als advies diende voor het te voeren beleid. Op basis van Durkheim concludeerde Beniger ten tweede dat het economische leven dat was gebaseerd op veel persoonlijk contact was verdwenen.⁵⁰ In de maatschappij werd de afstand tussen de massaconsument en de producent groter. De markt waarvoor de producent moest produceren werd ondoorzichtiger.⁵¹ Beniger voegde eraan toe dat er uiteindelijk inzicht zou worden gegeven in de markt door de komst van de marktonderzoeken.⁵² Deze technologie leidde ertoe dat het bedrijfsleven een redelijke mate van controle kon krijgen over de productie, distributie, en consumptie van goederen en diensten. Het inwinnen van informatie over burgers leidde tot de controle over complexe sociale systemen.⁵³

1.3 Bronnen en Methodes

De hoofdvraag zal worden beantwoord door middel van de beantwoording de vier deelvragen (zie 1.1). In het tweede hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de deelvraag: Welke maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen leidden tot het ontstaan van het concept van de gemiddelde Nederlander gedurende de periode 1835 – 9 mei 1940? Voor beantwoording van deze deelvraag is er gebruik gemaakt van zowel primaire bronnen als secundaire literatuur. De volkstellingen vanaf 1840 tot en met 1930 bieden een beeld van de

⁴⁷ Idem, xlix; en Idem, liii.

⁴⁸ James R. Beniger, *The control revolution. Technological and economic origins of the information society* (Cambridge Massachusetts en Londen 1986) 7.

⁴⁹ Idem, 15.

⁵⁰ Idem, 7.

⁵¹ Idem, 11.

⁵² Idem, 19-20.

⁵³ Idem, 15-16.

opkomst van de statistiek in Nederland.⁵⁴ Vervolgens bood *Economische en Statistische Berichten* van de periode 1930 tot en met 9 mei 1940 inzicht in de opkomst van de opiniepeilingen en de marktonderzoeken in Nederland. Dit wordt gepresenteerd in combinatie met secundaire literatuur over de algemene Nederlandse geschiedenis, de geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de opkomst van de opiniepeilingen en het marktonderzoek in Nederland. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat er ook in Nederland sprake was een ‘control revolution’. De ‘control revolution’ is een basis voor het ontstaan van het concept van de gemiddelde Nederlander in Nederland.

In het derde hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de deelvraag: Hoe ontstond en ontwikkelde het concept van de gemiddelde Nederlander zich in de Nederlandse pers gedurende periode 1835 – 9 mei 1940? Er worden en zijn in Nederland veel historische kranten gedigitaliseerd. De inhoud van de gedigitaliseerde kranten is volledig te doorzoeken op basis van een zoekterm. Met het gebruik van de zoekfunctie kan er onderzoek worden gedaan in een grote onderzoeksperiode. Met de zoekterm: ‘gemiddelde Nederlander’ is er vanaf 1835 tot en met 9 mei 1940 onderzoek uitgevoerd naar de receptie van de gemiddelde Nederlander in de Nederlandse pers. Het digitaliseringproces is nog niet voltooid, waardoor er bijvoorbeeld geen protestants-christelijke kranten beschikbaar zijn.⁵⁵ De receptie van het concept staat in relatie tot de besproken maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen uit het tweede hoofdstuk.

In het vierde hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de deelvraag: Welke maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen leidden ertoe dat het concept van de gemiddelde Nederlander zich kon ontwikkelen gedurende de periode 10 mei 1940 – 1965? De geraadpleegde secundaire literatuur is hetzelfde als in het tweede hoofdstuk, en wordt gecombineerd met de volkstelling van 1947, 1956 en 1960. Tevens worden de beschikbare openbare marktonderzoeken van de Nederlandse Stichting voor Statistiek (NSS) gepresenteerd.⁵⁶ Voor het onderzoek van de beginperiode 1945 – 1948 van de opiniepeilingen in Nederland is er gekozen voor *Elseviers weekblad* en *Het Parool*, omdat zij de eerste grote afnemers waren van de opiniepeilingen in Nederland (zie 4.1.3 en 4.1.4).⁵⁷ Deze bronnen

⁵⁴ Deze bronnen zijn toegankelijk via: www.volkstellingen.nl.

⁵⁵ De gedigitaliseerde kranten zijn toegankelijk via: <http://kranten.kb.nl>.

⁵⁶ De marktonderzoeken zijn beschikbaar via de UB en de bibliotheek van het CBS in Voorburg.

⁵⁷ De opiniepeilingen in *Elseviers weekblad* werden tot en met 1948 gepubliceerd (zie 4.1.4). *Het Parool* is onderzocht als aanvulling op de publicaties van *Elseviers weekblad*. Tijdens het onderzoek bleek dat ook de publicatie van opiniepeilingen in *Het Parool* sterk verminderde in 1948. Dit werd mede veroorzaakt door de mislukte voorspelling van de verkiezingen van 1948. Daarnaast waren de opiniepeilingen niet van groot belang voor de onderzoeksbureaus (zie 4.1.3). Het onderzoek in *Het Parool* was tijdrovender, omdat er sprake was van ouderwets krantenonderzoek. Gezien de toenmalige tijdsdruk heb ik besloten om *Het Parool* na 1948 niet te

worden aangevuld met de publicaties van opiniepeilingen en marktonderzoeken in regionale kranten die te raadplegen zijn via de site van de Koninklijke Bibliotheek (KB).⁵⁸ Deze opiniepeilingen en marktonderzoeken dienen als basis voor de conclusies in hoofdstuk vijf naar de receptie van de gemiddelde Nederlander in de pers.

In hoofdstuk 5 wordt er antwoord gegeven op de deelvraag: Hoe ontwikkelde het concept van de gemiddelde Nederlander zich in de Nederlandse pers gedurende de periode 10 mei 1940 – 1965? In dit hoofdstuk is er een scheiding aangebracht met de Tweede Wereldoorlog (10 mei 1940 – 5 mei 1945). Tijdens de oorlog werden er namelijk nagenoeg geen statistieken gepubliceerd (zie 4.1.2). Vervolgens begonnen na de Tweede Wereldoorlog de opiniepeilingen en marktonderzoeken aan hun opmars (zie 4.1.3). Het gebrek aan bevolkingsonderzoeken en de opkomst van de opiniepeilingen en marktonderzoeken zijn nieuwe elementen voor het onderzoek naar de receptie van de gemiddelde Nederlander. Voor de oorlogsperiode is er sprake van een grote hoeveelheid gedigitaliseerde kranten via de KB waarin onderzoek is uitgevoerd met de zoekterm: ‘gemiddelde Nederlander’.⁵⁹ Voor de naoorlogse periode is er op dezelfde wijze onderzoek uitgevoerd naar de receptie van de gemiddelde Nederlander in de pers in de bronnen van de KB en *Elseviers weekblad*.⁶⁰

onderzoeken. Het onderzoek wordt vervolgd met in de bronnen van de KB die later ook opiniepeilingen zouden gaan publiceren (zie 4.1.3).

⁵⁸ De bronnen zijn toegankelijk via: <http://kranten.kb.nl> en *Elseviers weekblad* is toegankelijk via: <http://arc.elsevier.x-cago.com/reedxs/logina.do>. Voor dit gedeelte van het onderzoek is er gebruik gemaakt van de zoektermen: ‘Nederlandsche Stichting voor Statistiek’, ‘Nederlandse Stichting voor Statistiek’, ‘NSS’, ‘Nederlands Instituut voor Publieke Opinie’, en ‘NIPO’. De keuze van de zoektermen is gebaseerd op het gebruik van de namen van de onderzoeksbureau, zoals deze worden beschreven in het vierde hoofdstuk (zie 4.1.3).

⁵⁹ De bronnen zijn toegankelijk via: <http://kranten.kb.nl>.

⁶⁰ De bronnen zijn toegankelijk via: <http://kranten.kb.nl> en *Elseviers weekblad* is toegankelijk via: <http://arc.elsevier.x-cago.com/reedxs/logina.do>.

2. De maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke basis voor de komst van de gemiddelde Nederlander 1835 – 9 mei 1940

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de deelvraag welke maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen leidden tot het ontstaan van het concept van de gemiddelde Nederlander gedurende de periode 1835 – 9 mei 1940? De gemiddelde Nederlander wordt mede gebaseerd op de verzamelde statistische gegevens over Nederlanders. Dit hoofdstuk beschrijft vooral de geschiedenis van de toepassing van de wetenschappelijke methoden voor het verzamelen van bevolkingsstatistieken tijdens de periode 1835 – 9 mei 1940 in Nederland. Dit hoofdstuk is enerzijds begrensd door 1835, omdat er met de introductie van de gemiddelde mens door Quetelet een wetenschappelijke basis werd gelegd voor de komst van de gemiddelde Nederlander (zie 1.1). Dit hoofdstuk is anderzijds begrensd door het begin van de Tweede Wereldoorlog op 10 mei 1940. Tijdens de periode 1835 – 9 mei 1940 leidden de wetenschappelijke, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen tot een toename van het verzamelen van statistische gegevens door de overheid. Dit hoofdstuk beschrijft een proces waarin de overheid in toenemende mate gaat vertrouwen op de informatie die bevolkingstatistieken aanleverden voor het ingrijpen in de maatschappij, of de maatschappelijke en politieke elementen van de ‘control revolution’ van Beniger (zie 1.2.3).

2.1 De vroege geschiedenis van de statistiek in Nederland 1835 – 1899

Dit deelhoofdstuk wordt enerzijds begrensd door de presentatie van de gemiddelde mens door Quetelet in 1835. De theorie van Quetelet was mede gebaseerd op kwantitatieve gegevens die over mensen werden verzameld. Anderzijds eindigt dit deelhoofdstuk met de institutionalisering van het bijhouden van bevolkingsstatistieken in Nederland in 1899. Gedurende de periode 1835 – 1899 werd in Nederland de maatschappij steeds complexer. Tegelijkertijd ging de overheid steeds meer vertrouwen op bevolkingsstatistieken. Er zal antwoord worden gegeven op de vraag hoe de bevolkingsstatistieken zich in Nederland ontwikkelden in relatie tot de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen gedurende de periode 1835 – 1899.

2.1.1 De contouren van het gefragmenteerde Nederland worden zichtbaar

Tijdens de periode 1835 – 1899 verloor de koning steeds meer macht in Nederland. Vanaf de Bataafse Republiek (1795) had twintig procent van de mannen stemrecht gekregen op basis van de hoeveelheid belasting die zij betaalden, het censuskiesrecht. Er moet dus een registratie zijn geweest van het inkomen. Na de Belgische Onafhankelijkheid van 1830 was er in Nederland sprake van een constitutionele monarchie waarin het parlement weinig macht had.⁶¹ In 1848 braken er verschillende revoluties uit in Europa. Koning Willem II was bang dat hij zijn volledige macht zou verliezen door een revolutie in Nederland.

Dit leidde tot de grondwetswijziging van 1848 van Johan Rudolf Thorbecke. Als gevolg van deze wijzigingen kreeg het parlement meer macht, en waren de ministers verantwoording verschuldigd aan het parlement. De koning werd onschendbaar.⁶² Tegelijkertijd nam het aantal kiesgerechtigde mannen toe van 55.000⁶³ naar 73.000.⁶⁴ De eerste stap naar een groter electoraat dat directer invloed kreeg op de politiek was gezet. Voor die tijd werd de Tweede Kamer gekozen door de Provinciale Staten en werden de Eerste Kamerleden benoemd door de koning. Na de grondwetswijziging werden de Tweede Kamerleden direct gekozen, en de Eerste Kamerleden door de leden van de Provinciale Staten. Van politieke partijen was er echter nog geen sprake. Wel vielen er vier hoofdstromingen te onderscheiden: de antirevolutionair, de rooms-katholiek, de liberale en tot slot conservatieve.⁶⁵ De kiesverenigingen en de dagbladen waren het centrum van de politieke samenwerking.⁶⁶ Omdat Nederland in 1850 werd opgedeeld in kiesdistricten met een afgevaardigde per district, kwam het electoraat dichterbij haar volksvertegenwoordigers te staan.⁶⁷ De afstand tussen de kiezer en de politicus werd verkleind. Dit staat haaks op de theorie van Durkheim die een toename van de afstand tussen de kiezer en de politicus waarnam (zie 1.2.3).

Vanuit deze sterkere machtspositie van een groter deel van de bevolking begon er rond 1870 een proces waarbinnen grote groepen mensen werden gemobiliseerd. Het hoofddoel was om meer politieke macht naar zich toe te trekken. We zien de organisatie in politieke partijen ontstaan. De achtergestelde katholieken en de calvinisten profileerden zich sterker met de oprichting van hun eigen scholen. Zij gingen de strijd aan met de heersende liberale elite die

⁶¹ Liek Mulder, Anne Doedens en Yolande Kortlever, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn 2005) 179.

⁶² Idem, 184-185.

⁶³ Idem, 184; en <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g6eal4m7> (15-02-2010).

⁶⁴ Idem, 194.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Henk te Velde, *Stijlen van Leiderschap. Van Thorbecke tot Den Uyl* (DBNL 2009) 27.

⁶⁷ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 194.

vooral bestond uit Nederlands-hervormden. Tegelijkertijd ontstond een nieuwe politieke beweging, namelijk de socialisten. Zij wilden een verbetering van de positie van de arbeider, en een gelijkmatigere verdeling van de toegenomen welvaart.⁶⁸ Er waren vanaf 1870 vier maatschappelijke en politieke bewegingen die zich profileerden in Nederland.

De opkomst van de arbeidersbeweging leidde tot verdeeldheid binnen de regerende liberalen over het al dan niet ingrijpen van de overheid in de maatschappij. Er ontstond een groep die zich de radicaalliberalen ging noemen. Zij wilden in toenemende mate gaan ingrijpen in de maatschappij. Er moest meer worden gedaan voor de minder bedeelden, en er moest een groter electoraat komen. De behoudende liberalen bleven de voorkeur houden voor een politiek waarin de overheid nauwelijks ingreep: de nachtwakersstaat.⁶⁹ Deze politieke strijd werd gewonnen door de radicaalliberalen, en vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw greep de overheid meer in.⁷⁰ Dit is een politieke strijd geweest over het al dan niet ingrijpen in de maatschappij door de overheid die werd gewonnen door de radicaalliberalen. Hiermee is er in Nederland sprake van het eerste element van de ‘control revolution’ van Beniger, omdat we een overheid hebben die wil ingrijpen in een complexere maatschappij (zie 1.2.3). In 1896 werd een nieuwe kieswet ingevoerd. Het censuskiesrecht werd niet afgeschaft, maar het aantal kiesgerechtigden verdubbelde.⁷¹ Bijna vijftig procent van de mannelijke bevolking had nu het stem- en kiesrecht.⁷² Het aantal kiezers nam daarnaast toe door de groeiende bevolking. Tussen 1849 en 1889 nam het aantal inwoners van Nederland met vijftig procent toe naar 4,5 miljoen.⁷³ Door de groei van het electoraat werd de afstand tussen de politicus en de kiezer groter. Dit is een vergelijkbare ontwikkeling die Durkheim observeerde in de steeds complexer wordende maatschappijen (zie 1.2.3).

2.1.2 De institutionalisering van de statistiek in Nederland 1830 – 1899

Een basis voor de acceptatie van de statistiek in Nederland werd gelegd met de volkstellingen. In 1795 werd in de Bataafse Republiek de eerste volkstellingen gehouden. De daaropvolgende volkstellingen in Nederland werden vanaf 1830 over het algemeen elke tien jaar gehouden.⁷⁴

⁶⁸ Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherland 1550-1995* (Amsterdam en Gouda 1997) 98.

⁶⁹ Idem, 197.

⁷⁰ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 209.

⁷¹ Idem, 197.

⁷² Idem, 202.

⁷³ Idem, 191.

⁷⁴ Jacques van Maarseveen, ‘De geschiedenis van het CBS in vogelvucht’, in Jacques van Maarseveen en Rudy Schreijnders (eds.), *Welgeteld een eeuw* (Amsterdam en Voorburg 1999) 13-45, aldaar 13; en <http://www.volkstellingen.nl/nl> (22-6-2011).

Er werden rond 1830 op verschillende ministeries statistieken bijgehouden, zoals over de handel met het buitenland, de koloniën en de gerechtsstatistieken. Van eenheid was nauwelijks sprake. De enige centrale overheidsstatistieken waren de volkstellingen.⁷⁵ Gedurende de ontwikkeling van de wetenschappelijke methodes van de statistiek werd een belangrijke rol vervuld door Quetelet.⁷⁶

Vanaf 1830 tot 1878 was het ministerie van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor de uitvoering van de volkstellingen. In 1848 werd binnen dit ministerie een statistische afdeling opgericht die zich bezighield met onder andere de volkstellingen.⁷⁷ Toch werd er speciaal voor de volkstelling van 1859 de Rijkscommissie voor Statistiek opgericht.⁷⁸ De telling van 1869 werd gecoördineerd door het ministerie die de leidinggevend van de provinciale bureaus voor statistiek aanstuurde.⁷⁹ Ondanks de politieke tegenstand tegen het bijhouden van de bevolkingsstatistieken in 1878, en het opheffen van de aparte afdeling, bleef de centrale rol voor de volkstelling van 1879 bij het ministerie liggen.⁸⁰ Er was een speciale adviescommissie voor de volkstelling terwijl de gemeenten de telling uitvoerden.⁸¹ Hiermee viel de centrale overheid terug op een nog lagere overheid. In 1889 werd de volkstelling weer gecoördineerd door het ministerie van Binnenlandse Zaken.⁸² Om toenemend overheidsingrijpen in de maatschappij mogelijk te maken wilde de centrale overheid kwantitatieve gegevens verzamelen over de bevolking. Met het institutionaliseren van het verzamelen van kwantitatieve gegevens over de bevolking werd het tweede element van de ‘control revolution’ van Beniger toegevoegd. Er was een overheid die vertrouwde op kwantitatieve gegevens over haar bevolking waarop het toenemende ingrijpen in de maatschappij mede werd gebaseerd (zie 2.1.2). Hieruit kan worden geconcludeerd dat er ook in Nederland sprake was van een begin van een ‘control revolution’ zoals Beniger deze heeft getheoretiseerd (zie 1.2.3).

⁷⁵ Idem, 13.

⁷⁶ Bethlehem, *The rise of survey sampling*, 8.

⁷⁷ Van Maarseveen, ‘De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’; en Anne-Marie Kuijlaars, *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) 1899-1996* (Amsterdam en Voorburg 1999) 37.

⁷⁸ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1859_01_INL.pdf/VT_1859_01_INL.pdf (1-6-2011); en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 37.

⁷⁹ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1869_01_INL.pdf/VT_1869_01_INL.pdf (1-6-2011).

⁸⁰ Van Maarseveen, ‘De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’, 13; en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 37.

⁸¹ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1879_12_INL.pdf/VT_1879_12_INL.pdf (1-6-2011) 1.

⁸² http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1889_01_H1.pdf/VT_1889_01_H1.pdf (1-6-2011) 1.

De oorzaak van de decentralisatie van het verzamelen van de bevolkingsstatistieken was een toename van het aantal gegevens dat per ingezetene werd verzameld. Ten eerste werden tijdens de volkstelling van 1840 tien gegevens van de individuen gemeten.⁸³ Gedurende de volkstelling van 1849 werd dit uitgebreid. Zo werd niet alleen de scheiding tussen protestant en katholiek gemaakt, maar werden de protestanten opgedeeld in verschillende stromingen.⁸⁴ In 1859 werd deze trend gevolgd met de toevoeging van de maatschappelijk uitgestotenen, zoals gevangenen en bedelaars.⁸⁵ Vanaf 1889 werd het beroep er ook aan toegevoegd.⁸⁶

Ten tweede was er sprake van het toevoegen van het criterium van de nationaliteit. Van 1840 en 1849 zijn er geen gegevens beschikbaar. In 1859 werd iedere persoon die aanwezig was in Nederland geteld.⁸⁷ Dit werd beperkt in 1879, omdat alleen mensen werden geteld die stonden ingeschreven in de net ingestelde bevolkingsregisters bij de gemeentes.⁸⁸ Toch werden in 1889 de vreemdelingen die woonachtig waren in Nederland weer meegeteld, mits zij daadwerkelijk in Nederland woonden.⁸⁹

Ten derde was de woonplaats een criterium dat steeds verder werd gespecificeerd. Vanaf 1849 werden gegevens uit de steden samengevat per provincie.⁹⁰ Deze trend zette zich voort vanaf 1859, omdat de steden en dorpen werden gespecificeerd op basis van het aantal inwoners.⁹¹ Over het individu werd de informatie steeds specifiek, en werden er meer gegevens verzameld. Er was dus ook sprake van een groeiende hoeveelheid verzamelde gegevens per individu wat aansluit bij de ‘control revolution’. Het aantal gegevens dat werd verzameld per individu nam toe (zie 1.2.3), hoewel de metingen slechts één keer in de tien jaar werden uitgevoerd.

De ontwikkeling van de volkstellingen gedurende de negentiende eeuw loopt parallel met het proces om centrale Nederlandse instituten voor de statistiek te introduceren. In 1826

⁸³ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT184000_VT_1840_00_R.xls (1-6-2011).

⁸⁴ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT184907_VT_1849_07_H1.xls (1-6-2011).

⁸⁵ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT185903_VT_1859_03_H1.xls (1-6-2011).

⁸⁶ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/BRT_1889_01_H1.pdf/BRT_1889_01_H1.pdf (1-6-2011) 1; <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT188901> (1-6-2011); en <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1889> (1-6-2011).

⁸⁷ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1859_01_INL.pdf/VT_1859_01_INL.pdf (1-6-2011).

⁸⁸ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1879_12_INL.pdf/VT_1879_12_INL.pdf (1-6-2011) 1.

⁸⁹ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/images/pdf/VT_1889_02_H3.pdf/VT_1889_02_H3.pdf (1-6-2011) 12-13.

⁹⁰ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT184907_VT_1849_07_H1_2.xls (1-6-2011).

⁹¹ http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT185901_VT_1859_01_H3B.xls (1-6-2011).

waren Quetelet en Rehuel Lobatto betrokken bij de eerste poging om een centraal statistisch bureau voor Nederland op te richten.⁹² Deze centrale commissie van statistiek kwam er niet uiteindelijk niet door de afscheiding van de zuidelijke Nederlanden.⁹³ Vanaf 1848 zorgde de opkomst van de statistiek voor een politieke strijd binnen de regerende liberale elite. Voorstanders van het verzamelen van bevolkingsstatistieken gebruikten vooral het argument dat de statistiek feitelijke informatie bood over Nederland. Het verzamelen van gegevens werd noodzakelijk geacht, omdat de maatschappij en de rol van de overheid aan het veranderen was. De statistiek moest betrouwbare informatie opleveren. Gepubliceerde gegevens boden de burgers tegelijkertijd de mogelijkheid om de regering te controleren. Tegenstanders formuleerden het argument dat de statistiek zou leiden tot de reductie van mensen tot cijfers, en de onwenselijk geachte vergaring van informatie over het persoonlijke leven door de overheid.⁹⁴ De voorstanders verenigden zich in de in 1856 opgerichte Vereniging voor de Statistiek,⁹⁵ dat vanaf 1862 pleitte voor het bijhouden van officiële statistieken.⁹⁶ Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw werd het debat in het voordeel van de voorstanders beslecht. De maatschappij werd gezien als een organisch geheel waarin inzicht kon worden verkregen door middel van de taal van de statistiek. Bevolkingsstatistieken werden gezien als een manier om een goed beeld van de gehele bevolking te vormen.⁹⁷ Destijds was er sprake van een overheid die bevolkingsstatistieken wilde verzamelen wat ten dienste stond van het toenemende ingrijpen in de maatschappij (zie ook 2.1.2). Aan het einde van de negentiende eeuw bestond er ook in Nederland de politieke wil om de bevolkingstatistieken te gebruiken als adviseur voor het te voeren beleid, wat aansluit bij de ‘control revolution’. Het is de overheid die inzicht wil krijgen in de maatschappij door middel van statistische gegevens als adviesbron voor het te formuleren beleid (zie 1.2.3).

Het gevolg was dat er aan het einde van de negentiende eeuw de eerste centrale overheidsinstituten voor het continu bijhouden van statistieken werden opgericht. In 1884 werd mede op initiatief van N.G. Pierson, die een grote voorstander was van het verzamelen van bevolkingsstatistieken, het Statistisch Instituut opgericht. Het Instituut bleek echter niet te

⁹² Bethlehem, *The rise of survey sampling*, 8.

⁹³ Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 36.

⁹⁴ Ido de Haan en Henk te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200, aldaar 189 en 191.

⁹⁵ Kuijlaar, *Het huis der getallen*, 38.

⁹⁶ Idem, 40-41; en Van Maarseveen, ‘De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’, 13-14.

⁹⁷ De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 195.

kunnen voldoen aan de wensen voor algemene statistieken.⁹⁸ Vanaf 1890 werd er door delen van Kamer al politieke druk uitgeoefend voor de oprichting van een nieuw centraal statistisch instituut. In 1892 werd er door onder andere minister van financiën Pierson gehoor gegeven aan de oproep met de oprichting van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS).⁹⁹ De CCS verzamelde onder andere de loon- en arbeidsduurstatistieken, voedings- en genotsmiddelenstatistieken, en schoolverzuim statistieken. Daarnaast adviseerde de CCS de ministeries in het bijhouden van de statistieken.¹⁰⁰ De CCS bleek niet in staat om aan de toenemende vraag voor statistische gegevens te voldoen. Minister-president Pierson nam vervolgens het initiatief tot de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in 1889.¹⁰¹ Nederland had vanaf nu een permanent instituut dat de bevolkingsstatistieken bijhield. Er was een jurisdictie (Nederland) met een door de overheid ingesteld instituut voor het bijhouden van bevolkingsstatistieken. Met een centraal instituut voor de verzameling van bevolkingsstatistieken in een jurisdictie werd er voldaan aan twee eisen van Weber's bureaucratie (zie 1.2.3).

Op politiek vlak kreeg een groeiende groep mannen kiesrecht. Dit betekende dat er steeds meer mensen invloed kregen in de politiek. Nederland werd op maatschappelijk vlak complexer en moest overzichtelijker worden gemaakt voor de overheid.

Bevolkingsstatistieken werden een bron voor informatie over de maatschappij, en er werden eens in de tien jaar volkstellingen uitgevoerd. Na een lange politieke discussie werd aan het einde van de negentiende eeuw het CBS opgericht. Het was het eerste blijvende bureaucratische instituut dat gegevens verzamelde over de bevolking. Mede op basis van de statistieken werd het overheidsbeleid geformuleerd. Er was een overheid die ingreep in de maatschappij en vertrouwde op statistische bevolkingsgegevens. Hieruit valt te concluderen dat er in Nederland van overheidswege sprake was van de 'control revolution'. Het resultaat van dit proces was dat de cijfers werden gepubliceerd waarop de gemiddelde Nederlander mede kon worden gebaseerd (zie inleidende gedeelte 1).

⁹⁸ Idem, 40-41; en Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 13-14.

⁹⁹ Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 40-41; De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 40-41; en Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 13-14.

¹⁰⁰ Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 41-42.

¹⁰¹ Idem, 13-14 en 42.

2.2 De toenemende waarde van de statistiek voor de overheid 1899 – 1928

Nederland was gedurende de periode 1899 – 1928 op maatschappelijk en politiek vlak verdeeld. We zien hier een indeling van de maatschappij die bekend staat als de verzuiling. Met de oprichting van het CBS was er echter een instituut voor het bijhouden van centrale bevolkingsstatistieken. Boven de grenzen van de zuil werden er continu kwantitatieve gegevens over de bevolking verzameld. In dit gedeelte wordt antwoord gegeven op de vraag hoe het CBS zich ontwikkelde in relatie tot de maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen tussen 1889 – 1928.

2.2.1 Het verzuilde Nederland

Vanaf de vroege twintigste eeuw was er sprake van de verzuiling in Nederland. Nederland was geen ingebeelde gemeenschap. 1920 wordt omschreven als het beginpunt van de hoogtijdagen van de verzuiling in Nederland.¹⁰² De verzuiling wordt wel de ‘typisch Nederlandse maatschappijordening’ genoemd. Het is een verticale organisatie van religieuze en seculiere groepen waarin de eenheid los stond van een klassenverschil.¹⁰³ Nederland telde vier zuilen: de protestants-christelijke, de rooms-katholieke, de socialistische en de rest waarbinnen iedereen viel die niet bij de andere zuilen hoorde. De socialistische en de rooms-katholieke zuil waren het meest homogeen, maar de protestantse zuil was op te delen in kleine zuiltjes van de verschillende protestants-christelijke stromingen. Iedere zuil had zijn eigen politieke partijen, radio-omroepen, kranten, onderwijsinstellingen, vakbonden, sport- en ontspanningsverenigingen, et cetera. Mensen leefden binnen hun zuil, en er bestond nauwelijks contact met mensen uit andere zuilen. De elite van de zuilen communiceerde wel met elkaar, omdat er in de politiek moest worden samengewerkt.¹⁰⁴ Dientengevolge bleven de politieke verhoudingen in Nederland nagenoeg stabiel. Partijleiders gingen fel met elkaar in debat, maar de gewone man interesseerde het weinig wat er buiten zijn zuil gebeurde.¹⁰⁵ Enige nuance op dit starre beeld vormden de pogingen van de sociaaldemocraten om mensen uit een andere zuil voor zich te winnen, zoals bij de verkiezingen van 1925, omdat er sprake was van enige sociale mobiliteit.¹⁰⁶ Er waren in Nederland op het maatschappelijke vlak vier

¹⁰² Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 220-221; en Lucassen en Penninx, *Newcomers*, 98-99.

¹⁰³ Lucassen en Penninx, *Newcomers*, 26.

¹⁰⁴ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 220-221; en Lucassen en Penninx, *Newcomers*, 98-99.

¹⁰⁵ Idem, 219.

¹⁰⁶ Flip Klamer, ‘De “rituele census” van 1925’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 119 (2006) 218-229, aldaar 226.

ingebeelde gemeenschappen aanwezig. Binnen de zuil was er sprake van eenheid op basis van onder andere de kranten die alleen door de leden werden gelezen. Gemeenschappen werden ervaren als een eenheid op basis van de geloofsovertuiging of de politieke oriëntatie.

Daarentegen werd Nederland door de samenwerkende elite wel als een politieke eenheid gezien, omdat zij moesten regeren voor alle burgers in Nederland. De ervaring van een eenheid is een belangrijk element van de ingebeelde gemeenschap van Anderson (zie 1.2.1).

In het buitenland was er wel sprake van naties. Buiten het verdeelde Nederland culmineerden de nationalistische sentimenten in Europa tot de Eerste Wereldoorlog (1914 – 1918). Nederland bleef neutraal. Deze neutraliteit zorgde voor problemen in Nederland, omdat dit land afhankelijk was van grondstoffen en voedsel uit het buitenland. De internationale handel moest mogelijk blijven. Dit bleek gedurende de periode 1914 – 1917 goed mogelijk te zijn, omdat de Nederlandse economie groeide. Alleen de in- en export uit en naar Duitsland daalde, omdat Duitsland meer producten voor haar eigen economie gebruikte. In 1917 werd de situatie problematischer door de verscherpte geallieerde blokkades. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog werd de voedselvoorziening een probleem in Nederland.¹⁰⁷

Vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog werd het proces van een toenemend vertrouwen van de overheid op de statistiek voortgezet (zie 2.1). Door een uitbreiding van de overheidstaken stegen de rijksuitgaven enorm. Dientengevolge nam de belastingdruk per hoofd van de bevolking (of het inkomen van de gemiddelde Nederlander) per jaar toe van 29 gulden aan het begin van de eeuw naar 140 gulden in 1921.¹⁰⁸ Binnen de eigen grenzen groeide de hoeveelheid mensen met directe invloed op de politiek, omdat in 1917 alle mannen boven de 23 jaar het actief kiesrecht, en vrouwen het passief kiesrecht kregen. Het kiesstelsel werd veranderd van een districtenstelsel naar een stelsel van evenredige vertegenwoordiging.¹⁰⁹ In 1922 werd in de grondwet opgenomen dat ook vrouwen actief kiesrecht kregen.¹¹⁰ Door de groei van het electoraat en de afschaffing van het districtenstelsel nam de afstand tussen de kiezer en de politicus toe. De afstand tussen de kiezer en de politicus werd groter wat aansluit bij de theorie van Durkheim over de massamaatschappij (zie 1.2.3).

Ook op economisch gebied zien we in Nederland een grotere afstand ontstaan tussen de consument en de producent. De industrie ging grootschaliger produceren door de verbetering van de productie. Daarnaast werd de distributie en de verpakking van producten

¹⁰⁷ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 215-216.

¹⁰⁸ Idem, 221-22.

¹⁰⁹ Idem, 217-218; <http://www.verkiezingsuitslagen.nl> (17-7-2011); en Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 8.

¹¹⁰ Idem, 218.

verbeterd waardoor er een grotere markt kon worden bereikt. Dit maakte het mogelijk dat de eerste grote warenhuizen en de supermarkten opkwamen.¹¹¹ In het voetspoor volgde de reclamewereld, omdat de vraag van de consument op een afstandelijker wijze moest worden beïnvloed.¹¹² De toenemende afstand tussen de consument en de producent leidde tot de opkomst van de reclame. Maar er was nog geen sprake van het uitvoeren van marktonderzoeken om de aanwezige vraag van de consument te onderzoeken. De toegenomen afstand tussen de consument en de producent is een element in de theorie van Durkheim over de massamaatschappij. Tegelijkertijd wordt met de toegenomen afstand tussen de producent en de consument voor het bedrijfsleven voldaan aan de eerste eis van Benigers ‘control revolution’ (zie 1.2.3).

2.2.2 De groeiende vraag naar statistieken van de overheid

Vanaf haar oprichting groeide het CBS snel. Gedurende de periode 1899 – 1918 was het belangrijkste doel van het CBS het centraliseren van de vele overheidsstatistieken, en het voldoen aan de wensen van de overheid met haar steeds grotere behoefte aan statistieken over de bevolking. De overheid wilde namelijk steeds meer ingrijpen om de leefomstandigheden in Nederland te verbeteren.¹¹³ Er ontstond bijvoorbeeld een grotere vraag naar cijfers over de arbeidsmarkt.¹¹⁴ De groei blijkt alleen al uit de toename van het aantal arbeidsplaatsen bij het CBS. In 1899 begon het CBS met vijf werknemers en groeide door tot tweehonderd werknemers in 1918.¹¹⁵ Gedurende de Eerste Wereldoorlog moest het CBS voldoen aan een groeiende vraag naar de sociaaleconomische cijfers, omdat de economie ontwricht dreigde te raken.¹¹⁶ Na de Eerste Wereldoorlog bestond er een nog grotere behoefte aan sociaaleconomische cijfers vanuit de overheid, vanwege het beleid om in toenemende mate in te grijpen in de maatschappij.¹¹⁷ Vanuit de overheid hield de trend aan om meer gegevens te verzamelen over de ingezetenen als advies voor het toenemende ingrijpen in de maatschappij (zie 2.1.2). Door middel van de statistische bril werd Nederland vooral een economische eenheid. De maatschappij werd op deze wijze gezien als een organisch geheel, zoals de voorstanders van de toepassing van bevolkingsstatistieken grotendeels voor ogen hadden gehad (zie 2.1.2). Een eenheid die niet werd begrensd door de verzuilde maatschappij. De

¹¹¹ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 31.

¹¹² Idem, 23.

¹¹³ Van Maarseveen, ‘De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’, 19; en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 61.

¹¹⁴ Idem, 16.

¹¹⁵ Idem, 15 en 19; en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 131.

¹¹⁶ Idem, 18; en idem, 123 en 131.

¹¹⁷ Idem, 19.

symbiose tussen de overheid en de statistiek intensiverde, waaruit kan worden geconcludeerd dat er in Nederland wat betreft de overheid nog steeds sprake was van een ‘control revolution’ (zie 1.2.3 en 2.1).

Vanaf de oprichting in 1899 kreeg het CBS de volkstellingen onder haar hoede.¹¹⁸ De eerste volkstelling in 1899 was wederom een zeer uitgebreid gepresenteerde volks- en beroepstelling, net zoals die uit 1889.¹¹⁹ Bij de presentatie van de volks- en beroepstelling van 1909 werd voor het eerst een algemeen sterftecijfer voor Nederland gepresenteerd.¹²⁰ Daarnaast werden voor het eerst de cijfers gepresenteerd van de meest voorkomende religieuze oriëntatie binnen een gemeente.¹²¹ De telling uit 1919 was slechts een woningtelling.¹²² In 1920 werden de bedrijven en beroepen voor het eerst ingedeeld in beroepsgroepen dat op basis van de geografische verdeling van de verschillende economische activiteiten werd gepresenteerd.¹²³ De overheid wilde vooral op economisch gebied meer inzicht in de maatschappij verkrijgen. Tegelijkertijd werd het verzuilde Nederland in kaart gebracht op basis van het meten van de religieuze oriëntatie per gemeente. Statistieken werden steeds specifiekier verzameld en gepresenteerd, wat aansluit bij het proces dat is beschreven in het voorgaande deelhoofdstuk (zie 2.1.2). Met de toename van het aantal gegevens dat per individu in Nederland werd verzameld is er weer een element van de ‘control revolution’ toegevoegd (zie 1.2.3). Tegelijkertijd werden er meer gegevens gepresenteerd waarop de berekende gemiddelde Nederlander mede kon worden gebaseerd.

Nederland ontwikkelde zich gedurende de periode 1899 – 1928 tot een gesegmenteerde maatschappij met voor iedereen een zuil. Het werd een land waarin steeds meer mensen stemrecht kregen. Massa’s mensen leefden in een verdeelde maatschappij waarin nauwelijks sprake was van sociale mobiliteit. De elite leidde de zuilen en regeerde Nederland. Ten dienste van de vorming van het te voeren overheidsbeleid moest Nederland vooral op economisch gebied als een eenheid worden gezien. De verzameling van statistieken was een middel om inzicht te krijgen in de maatschappij. Op basis van de statistische gegevens bestond er een beeld van Nederland dat niet was begrensd door de zuilen. Hieruit blijkt dat Nederland, op basis van de centrale overheidsstatistieken, door haar eigen overheid werd

¹¹⁸ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/VT189912TB> (1-6-2011).

¹¹⁹ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1899> (1-6-2011).

¹²⁰ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/VT190902SUPPLT1> (1-6-2011).

¹²¹ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT190903SUPPL> (16-6-2011).

¹²² <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/WT191900INL> (1-6-2011).

¹²³ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT192002> (2-6-2011); en <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/BRT192001L> (2-6-2011).

gezien als een organisch geheel. De overheid wilde ingrijpen in de maatschappij, en zocht de adviserende rol van de statistiek. Hiermee werd in Nederland vanuit de overheid een internationale trend gevolgd die is getheoretiseerd in Benigers 'control revolution'. Een proces dat leidde tot de publicatie van statistieken waarop de berekende gemiddelde Nederlander mede werd gebaseerd (zie 3.1).

2.3 Nederland en de bevolkingsonderzoeken 1929 – 1940

De periode 1929 – 9 mei 1940 wordt gekenmerkt doordat er donkere wolken hingen boven Nederland. Wereldwijd was er sprake van een zware economische crisis. Nederland deelde mee in de malaise. De vraag die beantwoord gaat worden, is of de overheid nog steeds in toenemende mate bleef vertrouwen op de statistiek gedurende de periode 1929 – 9 mei 1940. Daarnaast wordt het prille begin van de marktonderzoeken in Nederland beschreven. In het voorgaande gedeelte is beschreven hoe de consument in toenemende mate moest worden overgehaald tot consumptie door middel van de reclame (zie 2.2.1). Aan deze ontwikkeling werd de introductie van het marktonderzoek toegevoegd.

2.3.1 De economische wereldcrisis in Nederland

Het jaar 1929 is de geschiedenisboeken ingegaan als het begin van de wereldwijde economische crisis. De beurskrach van Wall Street luidde een periode in waarin zowel binnen als buiten de Verenigde Staten honderden miljoenen mensen werden getroffen. Omdat de Nederlandse economie sterk afhankelijk was van de wereldhandel, werden de gevolgen van deze krach in 1931 ook hier gevoeld. Door de devaluatie van belangrijke buitenlandse munten werd de economie ernstig getroffen.¹²⁴ Tevens viel Duitsland weg als de belangrijkste handelspartner.¹²⁵ De reactie van de beurs volgde. Gedurende twee jaren na 1929 daalden de aandelenkoersen met veertig procent. Om de crisis aan te pakken ondernam de Nederlandse overheid ingrijpende maatregelen.¹²⁶ Toch duurde het tot 1936 voordat er sprake was van economisch herstel. Een belangrijke indicator van de economische crisis is de werkeloosheid. De werkeloosheid was explosief toegenomen van een jaarlijks gemiddelde van vijftigduizend geregistreerde werkzoekenden in 1929 tot het hoogtepunt in 1936 met ruim vierhonderdduizend. Waarschijnlijk lagen de werkelijke cijfers veel hoger, omdat de

¹²⁴ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 223.

¹²⁵ Hein A. M. Klemann, 'The Netherlands as a centre of international economic contacts', college in de cursus, *Dutch international relations in historical perspective* (Rotterdam 22-11-2010).

¹²⁶ Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 21.

registratie niet altijd nauwkeurig werd uitgevoerd. Een gevolg van de wereldwijde crisis was dat in Duitsland de nationaalsocialisten de macht grepen.¹²⁷ In Nederland bestond er met de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) een vergelijkbare partij, maar de NSB is nooit groot geweest.¹²⁸

2.3.2 De prominentere rol van het CBS

De economische crisis had als gevolg dat het CBS haar taken moest uitbreiden. Bij de overheid ontstond een dringende behoefte aan statistische gegevens om een totaalbeeld van de Nederlandse economie te krijgen. Met deze gegevens kon worden bepaald welk beleid moest worden gevoerd in nationale aangelegenheden, en wat de beste houding was tijdens internationale economische onderhandelingen. Daarom werd het ministerie van Economische Zaken (en Arbeid) opgericht, waar vanaf 1932 ook het CBS onder viel. Binnen het ministerie werd snel de noodzaak ingezien voor economisch-statistische gegevens die als adviesbron diende voor het te voeren economische beleid. Het CBS groeide daarom snel, ondanks dat de overheid veel moest bezuinigen. Er werden veel grote conjunctuurstudies uitgevoerd, wat in 1938 leidde tot de oprichting van een aparte afdeling.¹²⁹ De trend dat de overheid in toenemende mate ingrijpt in de maatschappij, en statistieken gebruikt als belangrijke bron van advies, bleef behouden. Cijfers dienden als een belangrijk adviesmiddel om inzicht te krijgen in een complex economisch systeem waarmee mede het ingrijpen in de maatschappij door de overheid werd bepaald. De ‘control revolution’ van overheidswege bleef in Nederland voortduren (zie 1.2.3, 2.1.2 en 2.2.2).

Om aan de toenemende vraag naar data te voldoen was het CBS ondertussen overgegaan tot mechanisatie door middel van ponskaartmachines of Hollerith-machines. De gegevens werden vercijferd, wat betekent dat de gegevens werden gecodeerd door middel van de toekenning van een uniek cijfer aan een eigenschap. Deze gegevens werden in ponskaarten gedrukt, waarna zij machinaal werden verwerkt.¹³⁰ Door middel van een reorganisatie en verdere mechanisatie werd in 1937 de productiviteit verbeterd. Tevens werd er een diploma algemene statistiek in het leven geroepen. Ondanks de mechanisatie was het personeelsbestand van het CBS gegroeid tot zeshonderd werknemers.¹³¹ In de jurisdictie (Nederland) was er al het instituut voor de vergaring van statistieken (het CBS), en daarnaast

¹²⁷ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 223-224.

¹²⁸ Ideme, 236.

¹²⁹ Van Maarseveen, ‘de geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’, 21-22; en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 142-143.

¹³⁰ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/VT193009BIJLINL> (16-6-2011).

¹³¹ Van Maarseveen, ‘De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’, 21-22.

moest het personeel van het CBS een speciale opleiding hebben gevolgd. Uit deze argumenten kan er worden geconcludeerd dat in Nederland sprake was van een bureaucratie volgens de definitie van Weber (zie 1.2.3).

Tegelijkertijd bleef de vertrouwde volkstelling zijn waarde behouden. Net zoals de statistieken van het CBS kwam de nadruk te liggen op de economische activiteiten van Nederlanders. De enige volkstelling die gedurende deze periode werd gehouden was die van 1930. Gemeentes werden geordend op basis van de voornaamste economische activiteit.¹³² Het beroep van de individuele Nederlander werd steeds specifiekier onderscheiden, werkten mensen bijvoorbeeld voor de overheid, de provincie, de gemeente of een baas.¹³³ Dit bevestigt dat Nederland als een economische eenheid werd gezien.

2.3.3 Het opkomende persuasion complex

In Nederland was er sprake van het opkomende ‘persuasion complex’ zoals dat is beschreven door Jaap van Ginneken. De theorie is gebaseerd op een geheel van ontwikkelingen dat onder andere bestaat uit reclamemaken, voorlichting, marketing, public relations en marktonderzoeken. Door middel van enquêtes werd de productvoorkeur of de mening van het publiek of de massa in kaart gebracht. Deze experimenten werden uitgevoerd met gemiddelde mensen. Op basis van de onderzoeksresultaten kon er worden ingespeeld op de behoeftes van de massa.¹³⁴ De afstand tussen de producent en de consument was al toegenomen, wat had geleid tot de toename van de reclame (zie 2.2.1).

Tussen 1929 en 1940 werd in het buitenland een nieuwe wetenschappelijke methode toegepast om de wil van het publiek te onderzoeken. De opiniepeilingen en marktonderzoeken braken door. Een belangrijke rol was toebedeeld aan onderzoekers uit de Verenigde Staten en de Duitse taalgebieden. In de Verenigde Staten werden vanuit de journalistiek, en in de Duitse gebieden via marktonderzoeken, pogingen ondernomen om de voorkeur van het grote publiek te onderzoeken. De opiniepeilingen en het marktonderzoek waren gebaseerd op de steekproef.¹³⁵ Voor de enquête werden gewone (of gemiddelde) mensen rechtstreeks benaderd.¹³⁶ Pioniers van de ontwikkeling in de Verenigde Staten waren George Gallup, met de eerste betrouwbare opiniepeilingen rond de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten,

¹³² [Http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/BRT193007VB](http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/BRT193007VB) (16-6-2011).

¹³³ [Http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT193007](http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT193007) (16-6-2011).

¹³⁴ Idem, 14-15.

¹³⁵ Van Dixhoorn, *De stem des volks*, 42-43.

¹³⁶ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 53-54.

en de naar de Verenigde Staten geëmigreerde Oostenrijker Paul Lazarsfeld. Zij droegen bij aan de opkomst van de opiniepeilingen in de Verenigde Staten.¹³⁷

De aanzet voor de introductie van de marktonderzoeken in Nederland werd gegeven door de reclamewereld. Tijdens de crisis werd in 1932 het eerste Nederlandse reclamecongres gehouden. Er werd opgeroepen tot meer reclame voor Nederlandse producten.¹³⁸ Hier werd een nieuw perspectief op reclamemaken gepresenteerd. Rond de Eerste Wereldoorlog had de nadruk gelegen op de techniek van het reclamemaken.¹³⁹ Reclamemaken was gebaseerd op de intuïtie van de reclamemaker, maar dat veranderde naar een methode waarin wetenschappelijke experimenten de basis vormden voor de reclametechniek.¹⁴⁰ Langzaam maar zeker ontstond er steeds meer interesse in de enquête. Maar de methodologische verantwoording van de steekproefmethode bleef een probleem.¹⁴¹

Toch leidde deze moeilijke verantwoording niet tot meer aandacht voor het marktonderzoek. Allereerst was er aandacht voor de buitenlandse marktonderzoeken.¹⁴² L.C. Vervooren betoogde dat een markt wel degelijk meetbaar was, en dat producenten nog te weinig afwisten van de markt. Het marktonderzoek stond nog in haar kinderschoenen, maar uiteindelijk zou het de oplossing bieden voor inzicht in een markt.¹⁴³ In 1937 werd op basis van aanwezige gegevens door het CBS en het bedrijfsleven het *Marktanalytisch handboek voor Nederland* gepubliceerd.¹⁴⁴ Op basis van statistieken van het CBS, zoals de volkstellingen die niet waren gebaseerd op de steekproef, werd er op een zeer specifieke wijze de bestaande Nederlandse markt gepresenteerd.¹⁴⁵ Opiniepeilingen werden echter nog niet nodig geacht. Het kennen van de publieke mening werd namelijk minder van belang geacht, omdat door de crisis en de oorlogsdreiging de economie door de overheid sterk werd gestuurd.¹⁴⁶

Vlak voor de Tweede Wereldoorlog begon het steekproefonderzoek aan de zijn opmars in Nederland. Mede door de successen van de opiniepeilingen en het marktonderzoek in de Verenigde Staten was er een solide basis gelegd voor de aanvaarding van dergelijke

¹³⁷ Van Dixhoorn, *De stem des volks*, 42-43.

¹³⁸ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 24-25.

¹³⁹ Idem, 42.

¹⁴⁰ Idem, 33.

¹⁴¹ Idem, 47.

¹⁴² 'Marktanalyse', *Economisch-statistische berichten*, (29 juni 1932) 518.

¹⁴³ L.C. Vervooren, 'Markt-Analyse', *Economisch-statistische berichten*, (13 juli 1932) 549-552, aldaar 549.

¹⁴⁴ L.C. Vervooren, 'Marktanalyse in Nederland', *Economisch-statistische berichten*, (14 april 1937) 285-286, aldaar 285; en Centraal Bureau voor de Statistiek, *Marktanalytisch handboek voor Nederland* (Den Haag 1937) III.

¹⁴⁵ CBS, *Marktanalytisch handboek*, zoals onder andere 1-16 en 200-201.

¹⁴⁶ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 51.

onderzoeken in Nederland.¹⁴⁷ In 1937 werd het eerste marktonderzoek in Nederland uitgevoerd door Unilever. De multinational richtte tevens het eerste marktonderzoeksbureau in Nederland op.¹⁴⁸ De uitvoering van de eerste marktonderzoeken in Nederland duidt op een volwaardige ‘control revolution’. Ten eerste was er al sprake van een ‘control revolution’ van overheidswege (zie 2.1.2, 2.2.2 en 2.3.2). Ten tweede was er al sprake het element van een verre consument die moest worden overgehaald of beïnvloed tot de aankoop van producten (zie 2.2.1). Met de komst van de marktonderzoeken was er destijds sprake van de vergaring van informatie over de consument door een bedrijf om controle uit te oefenen op een complexe markt. Met de eerste komst van het marktonderzoek in 1937 in Nederland was er sprake van een laatste eis waaraan werd voldaan om te concluderen dat er een proces gaande was dat is getheoretiseerd door Beniger in de ‘control revolution’ (zie 1.2.3).

De crisis van 1929 heeft ook in Nederland haar sporen nagelaten. De overheid reageerde hierop door maatregelen te nemen. Voor bewuste keuzes werd een beroep gedaan op de statistiek. Het CBS kreeg een grotere adviserende rol bij het overheidsbeleid. De economie werd in toenemende mate als een geheel gezien dat in kaart kon worden gebracht door middel van de statistieken. Met de komst van een diploma voor statistisch personeel was er sprake van een bureaucratisch instituut in Nederland volgens de definitie van Weber. Met de toevoeging van het eerste marktonderzoek werd voldaan aan de laatste eis van Benigers ‘control revolution’.

2.4 Conclusies

Tijdens de negentiende eeuw werd de statistiek door de overheid langzaamaan omarmd. Vanaf 1848 is duidelijk een trend waarneembaar waarin de overheid in toenemende mate afhankelijk wordt van haar macht van een grotere groep mensen. Het electoraat werd steeds groter en het kreeg door het algemeen kiesrecht op basis van evenredige vertegenwoordiging meer invloed op de politiek. Tegelijkertijd ontwikkelde de overheid zich van een instituut dat nauwelijks wilde ingrijpen tot een instituut dat steeds vaker ingreep in de maatschappij.

Tijdens de negentiende eeuw ging de Nederlandse overheid in toenemende mate vertrouwen op de statistieken. Het bijhouden van de bevolkingsstatistieken, dat schoorvoetend was begonnen in 1795, was aanvankelijk niet erg specifiek. Vanaf 1848 ontstond er een strijd

¹⁴⁷ Idem, 50.

¹⁴⁸ Idem, 57.

binnen de regerende liberalen om meer bevolkingstatistieken te verzamelen waarmee het beleid mede kon worden vormgegeven. Door gebruik te maken van de gegevens kon Nederland vooral als een economische eenheid worden gezien. De overheid greep steeds meer in in de maatschappij en vertrouwde steeds meer op de statistieken. Aan het einde van de negentiende eeuw resulteerde dit in de oprichting van de CCS in 1892 en het CBS in 1899.

Na haar oprichting groeide het CBS snel. Alleen al het sterk toegenomen aantal werknemers is hiervan een voorbeeld. Tijdens crises moest het CBS zorgen voor vooral economische statistieken voor de overheid. De overheid wilde een steeds specifiek beeld hebben van wat er in Nederland op economisch gebied gebeurde. Het overheidsingrijpen in de maatschappij werd in toenemende mate gebaseerd op de statistieken van het CBS.

In Nederland was er gedurende de periode 1835 – 9 mei 1940 sprake van een ‘control revolution’, vooral van overheidswege. Deze regerende elite wilde steeds meer ingrijpen in de maatschappij. Een steeds belangrijker wordende bron van advies werden de bevolkingsstatistieken. Vanaf ongeveer 1925 komt het ‘persuasion complex’ op in Nederland. De afstand tussen de producent en de consument was door de massaproductie toegenomen. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog leidt dit tot de komst van de eerste marktonderzoeken in Nederland. Met de toevoeging van een bedrijf dat informatie over de bevolking vergaarde om de productie aan te passen werd er een vierde stap ingezet om te concluderen dat er sprake was van het proces van een ‘control revolution’ in Nederland. Dit proces leidde er mede toe dat de statistieken werden verzameld waarmee de gemiddelde Nederlander in kaart kon worden gebracht.

3. De gemiddelde Nederlander in de pers: van een statistiek naar een representatie van dé Nederlander 1835 – 9 mei 1940

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag: Hoe ontstond en ontwikkelde het concept van de gemiddelde Nederlander zich in de Nederlandse pers gedurende periode 1835 – 9 mei 1940? Het antwoord op deze vraag wordt gebaseerd op het onderzoek in liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke kranten. De resultaten van de jaren dertig zijn vooral gebaseerd op een analyse van de liberale krant *Het Vaderland*. De onderzoeksperiode van dit hoofdstuk wordt enerzijds begrensd door 1835, omdat er een theoretische voorwaarde voor de komst van de gemiddelde Nederlander was ontwikkeld door Quetelet: de gemiddelde mens (zie 1.1). Anderzijds wordt dit hoofdstuk begrensd door het begin van de Tweede Wereldoorlog in Nederland op 10 mei 1940. Dit gedeelte van het onderzoek is een onderzoek naar de publieke opinie in Nederland tijdens de aangegeven periode. Destijds werd in de kranten de algemeen overheersende mening in Nederland of de Nederlandse publieke opinie weergegeven (zie 1.2.2 en 2.3.3). Hiermee kan er antwoord worden gegeven op de vraag of Nederlanders zich identificeerden met de gemiddelde Nederlander als een symbool van de nationale identiteit. Een verzuild Nederland waarin vanaf 1920 vier ingebeelde gemeenschappen aanwezig waren (zie 2.2.1). Het lijkt dus onwaarschijnlijk dat er een gemiddelde Nederlander kon bestaan. Maar er was in Nederland tegelijkertijd sprake van een centrale overheid die een statistisch economisch eenheidsbeeld creëerde om in toenemende mate in te grijpen in de maatschappij ook wel de ‘control revolution’ genoemd (zie 2.4).

3.1 De berekende gemiddelde Nederlander 1835 – 1940

Voor beantwoording van de vraag hoe de gemiddelde Nederlander werd ontvangen in de pers is er onderzoek uitgevoerd gedurende de periode 1835 – 9 mei 1940. In dit deelhoofdstuk staat de vraag centraal hoe de gemiddelde Nederlander die werd gebaseerd op statistische gegevens werd ontvangen in de pers tijdens de periode 1835 – 9 mei 1940. Ten tweede leidt de analyse tot het beantwoorden van de vraag of de berekende gemiddelde Nederlander werd aangeboden als een symbool van de nationale identiteit. Ten derde wordt er antwoord gegeven op de vraag of de berekende gemiddelde Nederlander het product was van de ‘control revolution’ in Nederland.

In 1835 werd de gemiddelde mens van Quetelet gepresenteerd. In 1896 was er voor het eerst sprake van een gemiddeld mens met de Nederlandse nationaliteit. Het gebruik van het concept is enerzijds gebaseerd op de berekening van de belastingdienst van het gemiddelde inkomen, en anderzijds de toevoeging van de Nederlandse nationaliteit.¹⁴⁹ Ten eerste was het concept de berekening van het gemiddelde inkomen van de Nederlander. Van een groep mensen (Nederlanders) was de gemiddelde waarde berekend op basis van de opgetelde waarden van alle leden van de groep. Dit sluit aan bij de theorie van de gemiddelde mens van Quetelet. De gemiddelde mens van Quetelet werd gebaseerd op de berekening van de gemiddelde waarde van de waarden binnen een afgebakende groep mensen (zie 2.1.1). Ten tweede had het concept een nationaliteit. Nationaliteit is een van de concepten die door Anderson werd besproken binnen de theorievorming over het nationalisme, en staat in relatie tot de theorievorming over de nationale identiteit (zie 1.2.1). Ten derde konden er met het concept alleen maar uitspraken worden gedaan over Nederland. De gemiddelde Nederlander kreeg met de Nederlandse nationaliteit een unieke identiteitsrelatie met Nederland. De identiteit van de gemiddelde Nederlander werd mede vastgesteld door de positionering ten opzichte van Nederlanders. Binnen de theorievorming over identiteit ontlenen individuen of groepen mensen hun identiteit door de positionering ten opzichte van anderen, zoals is beschreven door Grever en Ribbens (zie 1.2.1).

Er werd met de constructie van de gemiddelde Nederlander in de pers een sterke basis gelegd voor de identificatie van Nederlanders met de gemiddelde Nederlander als symbool van de Nederlandse nationale identiteit. De Nederlandse nationaliteit van de gemiddelde Nederlander werd door de opiniemaker gekoppeld aan het door minister van Financiën Pierson aangeboden gemiddelde inkomen van de Nederlander.¹⁵⁰ Ten eerste bezat de gemiddelde Nederlander een culturele lading door de constructie in de pers. De constructie duidt erop dat er aan het aangeboden gemiddelde inkomen meer culturele waarde werd gegeven door de opiniemaker met de toevoeging van de nationaliteit. De constructie werd gepresenteerd in de krant wat destijds een belangrijk medium was. Een medium waarin opiniemakers zeer invloedrijk waren bij de vorming en uiting van de meest voorkomende mening of de publieke opinie (zie 1.2.2). Ten tweede werd er met het aanbieden in de pers van de gemiddelde Nederlander de eerste mogelijkheid geboden aan Nederlanders om zich te identificeren met het concept. Identificatie is een proces waarbij een individu of een groep

¹⁴⁹ ‘Van den regen in den drup’, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 29 december 1896.

¹⁵⁰ Ibidem.

mensen een identiteit tijdelijk of permanent aanneemt, zoals is beschreven door Grever en Ribbens (zie 1.2.1).

De constructie van de gemiddelde Nederlander in de pers in 1896 was een gevolg van de ‘control revolution’ in Nederland. De gemiddelde mens van Quetelet uit 1835 kreeg pas in 1896 de Nederlandse nationaliteit. Ten eerste is het niet verwonderlijk dat de gemiddelde Nederlander aan het einde van de negentiende eeuw in Nederland voor het eerst werd beschreven in de pers. De strijd binnen de regerende liberale elite over het in meer of mindere mate toepassen van bevolkingsstatistieken was in het voordeel van de voorstanders beslecht (zie 2.1). Ten tweede was het gemiddelde inkomen van de Nederlander een basis waarop het concept in de pers tot de gemiddelde Nederlander werd geconstrueerd.¹⁵¹ Aan de basis van het gebruik van de gemiddelde Nederlander stonden mede de belastingstatistieken. De inkomensstatistieken waren de oudste bevolkingsstatistieken van Nederland, en het bijhouden van bevolkingsstatistieken is een gevolg van de ‘control revolution’ in Nederland (zie 2.1.1 en 2.1.2). Ten derde is het niet verwonderlijk dat minister van Financiën Pierson het gemiddelde inkomen aan de Tweede Kamer presenteerde.¹⁵² Hij hoorde bij de groep politici die een groot voorstander was van het bijhouden van bevolkingsstatistieken (zie 2.1.3). Ten vierde gebruikte Pierson het gemiddelde inkomen als een argument om zijn voorstel voor een belastingstelsel te verdedigen. Een belastingstelsel dat werd gebaseerd op het gemiddelde inkomen zou leiden tot een evenredige belastingdruk voor alle Nederlanders.¹⁵³ Het ingrijpen in de maatschappij of het formuleren van een belastingstelsel zou volgens Pierson mede moeten worden bepaald door de berekening van het gemiddelde inkomen op basis van de belastingstatistieken. Een vertegenwoordiger van de overheid wilde ingrijpen in de maatschappij, en wilde het ingrijpen baseren op de berekening van het gemiddelde inkomen. Hier was sprake van een overheid die ingrijpt in een maatschappij mede op basis van bevolkingsstatistieken, en dit sluit aan bij Benigers ‘control revolution’ (zie 1.2.3). Ten vijfde kon het gebruik van het gemiddelde inkomen rekenen op kritiek. Het toepassen van de berekening zou leiden tot een rationeel systeem van belastingheffing waarin de aandacht voor het individu verloren zou gaan.¹⁵⁴ De kritiek op het gebruik van het gemiddelde inkomen is vergelijkbaar met een argument van de tegenstanders van de statistiek. De statistische bril zou in de ogen van de tegenstanders leiden tot onpersoonlijke omgangsvormen (zie 2.1.3).

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ibidem.

Van 1909 tot en met 1928 werden de consumptiestatistieken gebruikt voor de uitbreiding van de berekende eigenschappen van de gemiddelde Nederlander. Er was sprake van een consumerende of handelende gemiddelde Nederlander. De gemiddelde alcoholconsumptie van de Nederlander werd toegevoegd als een basis voor het concept.¹⁵⁵ Deze koppeling met de genotsmiddelenstatistiek bleef bestaan.¹⁵⁶ Een tweede consumptie die werd toegevoegd was het roken van de gemiddelde Nederlander.¹⁵⁷ Vanaf 1892 werden de consumptiestatistieken van Nederland door de overheid verzameld en gepubliceerd. Het was de overheid die Nederland als een economische eenheid verbeeldde op basis van de bevolkingsstatistieken (zie 2.1.2). De gemiddelde Nederlander representeerde vanaf 1909 in de pers niet alleen maar een inkomen of een welvaartssituatie, maar ook een handelende of een consumerende eigenschap van Nederlanders. Aan het mogelijke symbool van de nationale identiteit werd een nieuwe statistiek toegevoegd. Het concept ging de consumptie van Nederlanders representeren.

Het gebruik van de consumptiestatistieken voor het berekenen van eigenschappen van de gemiddelde Nederlander keerde gedurende de tweede helft van de jaren dertig terug. De consumptie van Britse producten van de gemiddelde Nederlander was berekend.¹⁵⁸ In het voetspoor volgde de gehele consumptie van de gemiddelde Nederlander.¹⁵⁹ Of een specifieke consumptie, zoals als de consumptie van roggebrood.¹⁶⁰

Van 1909 tot en met 1928 werd de gemiddelde Nederlander uitgebreid met de positionering ten opzichte van gemiddelde mensen met een andere nationaliteit. Allereerst werd het gemiddelde alcoholgebruik van de denkbeeldige persoon tegenover het gemiddelde opiumgebruik van de Javaan gepresenteerd.¹⁶¹ Ten opzichte van de gemiddelde Zwitser spaarde de gemiddelde Nederlander minder.¹⁶² Of het was de hoeveelheid die hij of zij rookte ten opzichte van de gemiddelde Europeaan.¹⁶³ Het gebruik van het concept als mogelijk symbool van de nationale identiteit werd uitgebreid met de positionering ten opzichte van gemiddelde mensen met een andere nationaliteit. De gemiddelde Nederlander ontleende vanaf

¹⁵⁵ E.B. Kielstra, 'Opiumbestrijding', *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1909.

¹⁵⁶ Frederic van Eeden, 'Beschouwingen, oover doen en laten, borrel of boterham?', *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1917.

¹⁵⁷ J.F. Jacob-Arriens, 'Een nieuwe mode?', *Het Centrum*, 10 maart 1928.

¹⁵⁸ 'Nederlandsch-Engelsche handelsbetrekkingen', *Het Vaderland*, 5 september 1936.

¹⁵⁹ Mr. W.J.C.A. Nijgh, advocaat en A. Daugerman, kruidenier, 'Belastingdruk en inkomen (om van te rillen)', *Het Vaderland*, 29 mei 1936.

¹⁶⁰ 'Weert. Nederlandsche kost. Wij zijn meer deftig dan dankbaar!', *Limburger koerier*, 23 februari 1940.

¹⁶¹ E.B. Kielstra, 'Opiumbestrijding', *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1909.

¹⁶² 'De economische en financieele toestand van Zwitserland', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 augustus 1923.

¹⁶³ J.F. Jacob-Arriens, 'Een nieuwe mode?', *Het Centrum*, 10 maart 1928.

1909 in de pers zijn of haar identiteit mede aan de positionering ten opzichte van vergelijkbare concepten van naties. Hiermee werd het gebruik van het concept vergelijkbaar toegepast als het concept natie. Volgens Anderson kan een natie alleen bestaan als er sprake is van andere naties. Binnen de theorievorming over identiteit ontlenu individuen of groepen mensen hun identiteit door de positionering ten opzichte van anderen, zoals is beschreven door Grever en Ribbens (zie 1.2.1).

Gedurende de tweede helft van de jaren dertig keerde de positionering ten opzichte van vergelijkbare concepten terug. Het was de gemiddelde Nederlander die meer aan Britse producten uitgaaf dan de gemiddelde Brit aan Nederlandse producten.¹⁶⁴ De gemiddelde Nederlander werd met zijn of haar inkomen gepositioneerd ten opzichte van het inkomen van de gemiddelde Zweed.¹⁶⁵

Van 1909 tot en met 1928 werd de toepassing van het concept de identiteitsrelatie met Nederland uitgebreid. Met het inkomen en de erfenis van de gemiddelde Nederlander werden er uitspraken gedaan over de verandering van de gehele welvaartssituatie in Nederland.¹⁶⁶ Een vergelijkbaar gebruik bleef bestaan.¹⁶⁷ De ontwikkeling van de consumptie van de gemiddelde Nederlander bood deze mogelijkheden ook. De alcoholconsumptie van de gemiddelde Nederlander werd gebruikt om de gehele alcoholconsumptie in Nederland te representeren.¹⁶⁸ Op deze wijze werd ook de consumptie van de denkbeeldige persoon op basis van het roken gepresenteerd.¹⁶⁹ Ten eerste werd er een vergelijking gemaakt met een gemiddeld inkomen en een gemiddelde erfenis van meerdere jaren. Er was nog steeds sprake van een inkomensstatistiek waarmee voor meerdere voorgaande jaren een gemiddeld inkomen was berekend. Het concept kreeg er de eigenschap van een gemiddelde erfenis berekend over meerdere jaren aan toegevoegd. Ten tweede werden er met de berekening op basis van het inkomen, de erfenis en de consumptie van de gemiddelde Nederlander uitspraken gedaan over de welvaartssituatie in heel Nederland. De gemiddelde Nederlander kreeg een sterkere culturele lading in de pers en representeerde een economische eenheid in Nederland. Een eenheid die tegelijkertijd door de overheid als een gevolg van de voortdurende ‘control revolution’ werd gepresenteerd (zie 2.1.2). Aan de identiteitsrelatie van de gemiddelde

¹⁶⁴ ‘Nederlandsch-Engelsche handelsbetrekkingen’, *Het Vaderland*, 5 september 1936.

¹⁶⁵ ‘De stad van het Zweedsche erts. Dr. W.G.N. van der Sleen, Zweden en Lapland. N.V. het Nederlandsche boekhuis, Tilburg’, *Het Vaderland*, 2 november 1939.

¹⁶⁶ F.M.W., ‘Economische Kroniek. CCXXXIV. Nederlandsche welvaart III (slot)’, *Het Volk*, 27 februari 1910.

¹⁶⁷ ‘De economische en financieele toestand van Zwitserland’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 augustus 1923; en J.J. Bekaar, ‘Nationaal inkomen’, *De Groene Amsterdammer*, 15 oktober 1927.

¹⁶⁸ E.B. Kielstra, ‘Opiumbestrijding’, *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1909.

¹⁶⁹ J.F. Jacob-Arriens, ‘Een nieuwe mode?’, *Het Centrum*, 10 maart 1928.

Nederlander met Nederland werd er, naast de aanwezige unieke relatie met Nederland door de Nederlandse nationaliteit, de eigenschap van de fictieve personificatie van de economische eenheid in Nederland toegevoegd. Met de eigenschap van de representatie van eenheid in Nederland werd er aan een voorwaarde voldaan voor de gemiddelde Nederlander om een symbool te worden van de Nederlandse nationale identiteit (zie inleidende gedeelte 1).

Van 1916 tot en met 1928 werden de eigenschappen van de gemiddelde Nederlander uitgebreid met de mogelijkheid van de vergelijkingen met Nederlanders. In 1916 werd de fitheid van de gemiddelde Nederlander in twijfel getrokken. De fysieke fitheid van de gemiddelde Nederlander zou lager liggen dan die van de militairen.¹⁷⁰ In 1928 werd de lengte van de gemiddelde Nederlander of de gemiddelde man aangeboden. De berekening van de gemiddelde lengte werd gebaseerd op de gegevens van de keuringen van de militaire dienst tijdens de periode 1921 – 1925. Hiermee werd er een vergelijking gemaakt tussen de gemiddelde lengte van de Nederlandse man en met de gemiddelde lengtes uit de provincies.¹⁷¹ Een gebruik dat ook op kleinere schaal voorkwam met de vergelijking van het inkomen en de consumptie van de gemiddelde Nederlander tot de Amsterdammer.¹⁷² Bij de presentatie van vergelijkingen van de gemiddelde Nederlander met Nederlanders werd de mogelijkheid gebruikt om fysieke eigenschappen van Nederlanders te vergelijken met de berekende eigenschappen van het concept. Deze presentatie van eigenschappen stond niet op zichzelf. Met het aanbieden van de vergelijking met Nederlanders werd er in de pers weer een element toegevoegd aan de denkbeeldige persoon om een symbool te worden van de nationale identiteit. De gemiddelde Nederlander kreeg er een unieke identiteitsrelatie met mensen van de Nederlandse nationaliteit bij. Ten eerste werden er met het gebruik van de fysieke eigenschappen van de denkbeeldige persoon vergelijkingen gemaakt met Nederlanders. Deze middenpositie wordt tegenwoordig nog gebruikt als een perspectief op wat normaal is in Nederland (zie inleidende gedeelte 1). Ten tweede werd er met de presentatie van de berekende eigenschappen van het concept de mogelijkheid aan de Nederlander aangeboden om zijn of haar fysieke eigenschappen, inkomen en consumptie te vergelijken met die van de gemiddelde Nederlander. De gemiddelde Nederlander werd of kon worden gepositioneerd ten opzichte individuele Nederlanders. Een positionering ten opzichte van anderen is een basis voor een identiteitsrelatie, zoals dat is beschreven door Grever en Ribbens (zie 1.2.1).

¹⁷⁰ Friso, 'Het militaire sportfeest te Amsterdam', *De Groene Amsterdammer*, 8 juli 1916.

¹⁷¹ 'Groeiend Nederland. 8 centimeter in 60 jaar', *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad*, 3 januari 1928; en 'Groeiend Nederland', *Het Centrum*, 11 januari 1928.

¹⁷² J.J. Bekaar, 'Nationaal inkomen', *De Groene Amsterdammer*, 15 oktober 1927.

Gedurende de tweede helft van de jaren dertig keerde een vergelijkbaar gebruik terug in *Het Vaderland*. In 1936 was het inkomen en de consumptie van de gemiddelde Nederlander berekend en werd aan de Nederlander voorgehouden wat diende als een basis om het individuele inkomen of consumptie te vergelijken.¹⁷³ Op basis van de gemiddelde leeftijd werd er op kleinere schaal de gemiddelde leeftijd van het spoorwegpersoneel vergeleken.¹⁷⁴

Van 1917 tot 1928 kreeg de gemiddelde Nederlander een nog sterkere culturele lading. Op basis van de berekende eigenschappen werd de Nederlander een spiegel voorgehouden. Het alcoholgebruik van de gemiddelde Nederlander werd gebruikt om het argument kracht bij te zetten dat het alcoholisme in Nederland een groot probleem was.¹⁷⁵ In 1928 werd er gesteld dat de oorzaak van veel medische problemen in Nederland werd veroorzaakt door de grote hoeveelheden die de gemiddelde Nederlander rookte. De denkbeeldige persoon rookte acht keer zoveel als de gemiddelde Europeaan, en 36 maal zoveel als de gemiddelde aardbewoner.¹⁷⁶ Vrouwen telden mee in deze berekening, omdat er werd gesteld dat hun rookgedrag had geleid tot de toegenomen kindersterfte.¹⁷⁷ In de pers werden er pogingen ondernomen om het gedrag van de Nederlander te beïnvloeden op basis van de berekende eigenschappen van de gemiddelde Nederlander. De berekende gemiddelde Nederlander kreeg een sterkere culturele lading, die uitgebreid zal worden besproken in het volgende hoofdstuk (zie 3.2).

In 1917 was het inkomen van de gemiddelde Nederlander een argument in de politiek. In Nederland ontvouwde er een discussie over de voorziene consumptie van de gemiddelde Nederlander. Gedurende deze periode werd de voedselvoorziening in Nederland een probleem (zie 2.2.1). Er werd gedebatteerd over het instellen van een distributiesysteem voor de verdeling van het voedsel onder alle Nederlanders. Het gemiddelde inkomen van de Nederlander werd gezien als een uitgangspunt voor het distributiesysteem van vlees. Op basis van de financiële positie van de gemiddelde Nederlander werd bepaald hoe het rundvlees onder de Nederlandse bevolking moest worden verdeeld.¹⁷⁸ In 1917 werd het inkomen van de gemiddelde Nederlander weer kortstondig gebruikt als een argument in de Nederlandse

¹⁷³ Mr. W.J.C.A. Nijgh, advocaat en A. Daugerman, kruidenier, 'Belastingdruk en inkomen (om van te rillen)', *Het Vaderland*, 29 mei 1936.

¹⁷⁴ 'Hoe staat het met ons spoorwegbedrijf? Meer dan drie en twintig miljoen verlies, maar toch... Een betere toekomst in zicht', *Het Vaderland*, 4 juli 1939.

¹⁷⁵ Frederic van Eeden, 'Beschouwingen, over doen en laten, borrel of boterham?', *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1917.

¹⁷⁶ J.F. Jacobs-Arriens, 'Onze vrouwenrubriek. In de wachtkamer', *Het Centrum*, 14 januari 1928.

¹⁷⁷ J.F. Jacob-Arriens, 'Een nieuwe mode?', *Het Centrum*, 10 maart 1928.

¹⁷⁸ 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog. Distributie van rundvleesch', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 augustus 1917; en 'Binnenland. De voedselvoorziening. Distributie van rundvleesch', *Het Centrum*, 28 augustus 1917.

politiek. Het gemiddelde inkomen was een adviesbron voor het in te zetten beleid. Hiermee wordt bevestigd dat de komst van de gemiddelde Nederlander mede werd veroorzaakt door de ‘control revolution’. Tijdens de ‘control revolution’ in Nederland was het de overheid die het toenemende ingrijpen in de maatschappij mede baseerde op de statistieken (zie 2.2.2).

Gedurende de tweede helft van de jaren dertig keerde het gebruik van de gemiddelde Nederlander als een politiek argument terug. De consumptie van de gemiddelde Nederlander werd gebruikt om een nuance aan te brengen in een handelsconflict tussen Groot-Brittannië en Nederland.¹⁷⁹ Ook de leeftijd van de gemiddelde Nederlander werd gebruikt als een argument binnen een politiek debat.¹⁸⁰

Vanaf 1896 ontwikkelde de gemiddelde Nederlander zich in de pers tot een mogelijk symbool van de Nederlandse nationale identiteit. In 1896 werd in de pers de nationaliteit gekoppeld aan een berekend gemiddeld inkomen van Nederlanders. Met de nationaliteit kreeg de rekensom een unieke identiteitsrelatie met Nederland. Van 1909 tot 1929 kreeg de gemiddelde Nederlander een sterkere culturele identiteitsrelatie met Nederland, omdat op basis van economische eigenschappen van het concept uitspraken werden gedaan over de welvaart en consumptie in heel Nederland. De gemiddelde Nederlander kreeg tevens een nog een sterkere identiteitsrelatie met Nederland door de vergelijkingen met gemiddelde mensen uit andere naties. Van 1916 tot 1929 werd het concept uitgebreid met een identiteitsrelatie ten opzichte van de individuele Nederlander. Opvallend genoeg was de berekende gemiddelde Nederlander zes jaar afwezig, totdat gedurende de tweede helft van de jaren dertig de gemiddelde Nederlander in *Het Vaderland* met vergelijkbare eigenschappen terugkeerde.

Het ontstaan van de gemiddelde Nederlander werd mede veroorzaakt door de ‘control revolution’ in Nederland. Ten eerste werd de gemiddelde Nederlander gebaseerd op de Quetelet’s theorie van de gemiddelde mens. Ten tweede werden de eigenschappen van de gemiddelde Nederlander berekend op basis van bevolkingsstatistieken. Het bijhouden van bevolkingsstatistieken in Nederland is een onderdeel van de ‘control revolution’. Ten derde werd de eerste gepresenteerde gemiddelde Nederlander geconstrueerd op basis van het gemiddelde inkomen dat door Pierson werd gepresenteerd. Het gemiddelde inkomen werd ingebracht door een minister die een voorstander was van het bijhouden van bevolkingsstatistieken. Ten vierde is er sprake van een adviserend gebruik van het concept bij

¹⁷⁹ ‘Nederlandsch-Engelsche handelsbetrekkingen’, *Het Vaderland*, 5 september 1936.

¹⁸⁰ ‘Hoe staat het met ons spoorwegbedrijf? Meer dan drie en twintig miljoen verlies, maar toch... Een betere toekomst in zicht’, *Het Vaderland*, 4 juli 1939.

de politieke besluitvorming. Een rol die vergelijkbaar is met de rol van de bevolkingsonderzoeken voor de overheid tijdens de ‘control revolution’.

3.2 De denkende gemiddelde Nederlander 1910 – 1940

De berekende gemiddelde Nederlander geldt als de basis voor het gebruik van het concept in de pers. Het concept kreeg een steeds sterkere culturele lading in de pers dat allereerst de gehele welvaartsituatie in Nederland representeerde. Daarnaast was er sprake van de positionering ten opzichte van anderen. Deze ontwikkelingen duiden op een culturele constructie. In dit deelhoofdstuk zal er antwoord worden gegeven op de vraag of gedurende de periode 1896 – 9 mei 1940 de gemiddelde Nederlander een sterkere culturele lading kreeg die los stond van de berekende eigenschappen.

Vanaf 1910 tot en met 1925 werd er in de pers een denkende eigenschap aan het concept toegevoegd. De gemiddelde Nederlander werd een gebrek aan kennis of een kennis van de verkeerde zaken verweten. Er werd door J.G. Sleswijk de kritiek geuit dat de gemiddelde Nederlander nauwelijks aanleg had voor geschiedenis.¹⁸¹ De kennis van de gemiddelde Nederlander over Hugo de Groot werd in twijfel getrokken.¹⁸² Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was er kritiek op de houding en het handelen van de gemiddelde Nederlander. De imaginaire persoon zou het distributiesysteem omzeilen, en daarin was het concept berekenend.¹⁸³ De gemiddelde Nederlander ging denken! De gemiddelde Nederlander was een concept dat werd gebaseerd op de berekende gemiddelde waarde van de bevolkingsstatistieken. Maar een rekensom kan niet denken. Ten tweede werden deze eigenschappen niet gemeten (zie 2.2.2). Er werd in de pers dus een denkende eigenschap aan het gebruik van de gemiddelde Nederlander toegevoegd. Er was in de pers sprake van een constructie met de toevoeging van de denkende eigenschap aan het concept.

Van 1919 tot 1934 werd het concept van belang voor het bedrijfsleven. De gunst van de gemiddelde Nederlander wat betreft economische activiteiten in Nederland werd gezocht. De kennis over de bosbouw in Nederland bleek een probleem te zijn.¹⁸⁴ Dit bleef een probleem, omdat de denkbeeldige persoon te weinig afwist van de boomkwekerijen rond

¹⁸¹ ‘Christian Wilhelm Hufeland’, *Algemeen Handelsblad*, 19 februari 1910.

¹⁸² ‘Tiende groot vaderlansch studentencongres’, *Het Vaderland*, 18 april 1925.

¹⁸³ J., ‘Tegen het geknoei’, *Het Volk*, 16 september 1918.

¹⁸⁴ ‘Het boschmuseum’, *De Groene Amsterdammer*, 20 december 1919.

Boskoop.¹⁸⁵ De gemiddelde Nederlander moest ervan worden overtuigd om in Nederland op vakantie te gaan.¹⁸⁶ In 1933 diende de gemiddelde Nederlander meer kennis te hebben van de eigen glas- en aardewerkindustrie. Het Nederlandse product kon namelijk op te weinig aandacht rekenen.¹⁸⁷ Door middel van reclame moest het Nederlandse product meer onder de aandacht worden gebracht.¹⁸⁸ De pers was een medium geworden waarmee de gemiddelde Nederlander overtuigd moest worden van economische activiteiten in Nederland. Reclame werd ingezet om de gemiddelde Nederlander ervan te overtuigen om meer Nederlandse producten te kopen. Ook het bedrijfsleven wilde de denkbeeldige persoon overtuigen. Het concept kreeg dus een sterke culturele lading.

Van 1924 tot 10 mei 1940 werden er pogingen gedaan om de gemiddelde Nederlander te overtuigen zijn gedrag aan te passen of zijn kennis te vergroten. In de pers had de gemiddelde Nederlander een dermate sterke culturele lading gekregen dat een opvoedingsoffensief noodzakelijk werd geacht. Na de Eerste Wereldoorlog durfde de gemiddelde Nederlander niet naar Duitsland of Rusland te reizen. Deze houding diende te worden herzien.¹⁸⁹ Over de verschillen tussen Oostenrijk en Hongarije sloeg de gemiddelde Nederlander de plank volledig mis. De gemiddelde Nederlander dacht dat Oostenrijk het zwaarst was getroffen door de Eerste Wereldoorlog, terwijl Hongarije het meeste grondgebied had moeten afstaan.¹⁹⁰ Nee, de gemiddelde Nederlander zou niet verder hebben gekeken dan Almelo en Roosendaal.¹⁹¹ Gedurende de jaren dertig kon Tsjecho-Slowakije op weinig interesse rekenen van de gemiddelde Nederlander. Volgens de Nederlandse historicus J. Huizinga wist de denkbeeldige persoon te weinig over de geschiedenis van deze natie.¹⁹² Het concept wist te weinig van gebeurtenissen buiten de landsgrenzen, en al helemaal niets van Zuid-Amerika.¹⁹³ De aardbeving in Chili leverde de gemiddelde Nederlander een vergelijkbaar verwijt op.¹⁹⁴ Tijdens de crisis van de jaren dertig diende de denkbeeldige persoon trots op de Nederlandse premier zijn, omdat vanuit het buitenland veel complimenten

¹⁸⁵ 'Een excursie naar Boskoop. Een centrum van wereldhandel zonder spoorverbinding. Een bedreiging door buitenlandsche protectie. Een psychologisch raadsel', *Het Vaderland*, 27 juni 1927.

¹⁸⁶ 'Sport en spel. Toerisme. Liefde voor het land', *Het Vaderland*, 19 december 1928.

¹⁸⁷ 'Propaganda voor het Nederlandsch product. Minister Verschuur over Nederlandsch fabriikaat', *Het Vaderland*, 3 maart 1933.

¹⁸⁸ 'Doel van contingenteering. Hoe minister Verschuur er over denkt', *Limburger Koerier*, 7 maart 1933.

¹⁸⁹ 'Rusland', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9 februari 1924.

¹⁹⁰ 'De Donaulanden. Het nieuwe Hongarije', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15 maart 1927.

¹⁹¹ 'De Socialistische Gids', *Voorwaarts. Sociaal-democratisch dagblad*, 6 juni 1929.

¹⁹² 'De geschiedenis van Tjecho-Slowakije. Nederlandsche vertaling van prof K. Krofta's populaire werk', *Het Vaderland*, 26 februari 1934.

¹⁹³ 'Als de nacht begint te leven. Mijn vriendje Jan in Venezuela', *Het Vaderland*, 12 februari 1939.

¹⁹⁴ W.J. van Balen, 'Ramspoedig Chili', *Het Vaderland*, 8 februari 1939.

werden gegeven over het crisisbeleid.¹⁹⁵ Er werd een gemiddelde Nederlander gepresenteerd die naast de gebrekkige kennis ook nog eens zijn of haar reisgedrag zou moeten aanpassen. Het enige gedrag waarop de gemiddelde Nederlander kon worden gebaseerd waren de consumptiestatistieken (zie 3.1).

De kennis over de koloniën van de gemiddelde Nederlander was beperkt. De gemiddelde Nederlander beseftte in 1928 niet hoe belangrijk de koloniën waren, en hoe moeilijk de situatie daar was.¹⁹⁶ Vanaf 1934 was vooral in *Het Vaderland* sprake van een gemiddelde Nederlander die te weinig afwist van de Curaçaose geschiedenis onder de Nederlandse vlag.¹⁹⁷ Vier jaar later bleek er tevens een gebrek aan kennis over Suriname.¹⁹⁸ Over Nederlands-Indië was bij de gemiddelde Nederlander slechts bekend dat er koffie werd verbouwd.¹⁹⁹ Verdere prestaties in Indië bleven de gemiddelde Nederlander vreemd.²⁰⁰ Doordat de nadruk lag op de gevaren in Europa, leek de gemiddelde Nederlander niet te beseffen dat er ook oorlog dreigde in Nederlands-Indië.²⁰¹ Voor de gemiddelde Nederlander was Indië vooral van belang vanwege het economische gewin.²⁰² Dit laatste opvoedingsoffensief bevestigt een culturele constructie van de gemiddelde Nederlander in de pers. De gemiddelde Nederlander was een cultureel artefact geworden of een idee dat de gewone Nederlander representeerde. Hiermee kon de gemiddelde Nederlander thuishoren bij de culturele artefacten natie, nationaliteit en nationalisme van Anderson (zie 1.2.1).

Van 1910 tot en met 9 mei 1940 werd er in de pers aan de berekende gemiddelde Nederlander een denkende eigenschap toebedeeld. De gemiddelde Nederlander was een constructie in de pers. Allereerst was de gemiddelde Nederlander een denkbeeldige persoon die mede werd gebaseerd op een rekensommetje. En een rekensom kan onmogelijk denken. Ten tweede werd de gemiddelde Nederlander mede gebaseerd op de bevolkingsstatistieken. Het denken zou dus moeten zijn gemeten, maar deze gegevens werden niet verzameld. In de pers kreeg het concept een sterkere culturele lading dan alleen de constructie op basis van statistieken. Het was een idee, een cultureel artefact of een denkbeeldige persoon die meer was gaan

¹⁹⁵ 'Financieele kroniek', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 november 1936.

¹⁹⁶ 'Feuilleton. Het Oosten contra het Westen', *Het Vaderland*, 20 maart 1928.

¹⁹⁷ 'Nederland en Curaçao. 300 jaar bijeen. Rede van prof Knappert', *Het Vaderland*, 2 juni 1934.

¹⁹⁸ 'Residentienieuws. Een film over Suriname', *Het Vaderland*, 16 maart 1938.

¹⁹⁹ 'Bij de koffie. In de Eerste Kamer', *Het Vaderland*, 8 februari 1938.

²⁰⁰ 'Willem van der Veer uit Indië terug. Na twee jaar toneelspele in de tropen', *Het Vaderland*, 26 oktober 1939.

²⁰¹ 'Wat Indië is voor Nederland- en ook Brabant', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 april 1939.

²⁰² 'Nederland en Indië. De economische gevolgen van den Tweede Wereldoorlog bewijzen reeds thans, hoe groot de waarde is van Indië's hulpbronnen én van Indië's zelfvoorziening', *Het Vaderland*, 26 januari 1940.

representeren dan alleen de berekende eigenschappen. In *Het Vaderland* bleef de gemiddelde Nederlander de sterke culturele waarde behouden. Het concept representeerde de denkbeeldige Nederlander in het midden.

3.3 Een representatie van dé Nederlander 1918 – 1940

De gemiddelde Nederlander kreeg vanaf 1910 een sterkere culturele lading met het aanmeten van een denkende eigenschap. De berekende gemiddelde Nederland had zich ontwikkeld tot een mogelijk symbool van de nationale identiteit (zie 3.1). Het concept kreeg een sterkere culturele lading, omdat het een denkbeeldige Nederlander representeerde die moest worden overtuigd. Het concept was een idee of cultureel artefact geworden (zie 3.2). Gedurende de jaren twintig was er in de Verenigde Staten sprake van de komst van de gemiddelde of normale Amerikaan (zie 1.1). In dit deelhoofdstuk wordt er besproken hoe gedurende de periode 1910 – 9 mei 1940 de gemiddelde Nederlander een symbool werd van de Nederlandse nationale identiteit.

Van 1918 tot en met 1928 werd de gemiddelde Nederlander in liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke kranten een representatie van dé Nederlander of een symbool van de Nederlandse nationale identiteit. Het was namelijk de nationale deugd van dé Nederlander dat hij gemiddeld was.²⁰³ Zoals ook de gemiddelde Nederlander geen groot spreker was, wat een raseigenschap van het Nederlandse volk was.²⁰⁴ Hij of zij was zoals iedere Nederlander bewust of onbewust liberaal.²⁰⁵ Deze gemiddelde Nederlander was kieskeurig wat betreft de smaak van aardappelen waarmee de aard van dé Nederlander werd gerepresenteerd.²⁰⁶ Net zoals dé Nederlander ging de gemiddelde Nederlander liever in het buitenland op vakantie.²⁰⁷ De gemiddelde Nederlander bezat gedurende de periode 1919 tot en met 1928 een sterke culturele lading in de pers als een symbool van de Nederlandse nationale identiteit. Ten eerste werd vanaf 1896 gemiddelde Nederlander in de pers aangeboden als een mogelijk symbool van de Nederlandse nationale identiteit dat openstond voor identificatie (zie 3.1). Ten tweede bestond er in Nederland de overheersende mening of de publieke opinie dat de gemiddelde Nederlander een representatie was van de typische Nederlander. De publieke opinie of de

²⁰³ ‘Indisch fruit van Java. In de koelcellen van de “P.C. Hooft”. Pompelmoezen en Sawo Manila. “Marktwezen van Amsterdam propageert ze.”, *Het Centrum*, 3 juli 1928.

²⁰⁴ Henry Polak, ‘Herinneringen’, *Voorwaarts*, 3 april 1926.

²⁰⁵ ‘Uit de pers’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 juni 1925.

²⁰⁶ ‘De aardappelvoorziening in Nederland’, *Tilburgsche Courant*, 24 augustus 1918.

²⁰⁷ ‘Sport en spel. Toerisme. Liefde voor het land’, *Het Vaderland*, 19 december 1928.

overheersende mening werd destijds kenbaar in de pers (zie 1.2.2). Ten derde identificeerden Nederlanders zich met de gemiddelde Nederlander. Vanaf 1918 representeerde de gemiddelde Nederlander in de ogen van een groot aantal Nederlanders eigenschappen die als typisch Nederlands werden beschouwd. Identificatie is een proces waarbij een aangedragen symbool wordt aangenomen als een deel van de identiteit, zoals is beschreven door Grever en Ribbens (zie 1.2.1). Ten vierde was het een constructie in de pers. Typisch nationale eigenschappen werden gepresenteerd die niet konden worden gemeten van Nederlanders, zoals kieskeurigheid, het groot sprekerschap en het liberaal zijn (zie 2.2.2, 2.3.2 en 2.3.3). De constructie in de pers is vergelijkbaar met de ontwikkeling van de denkende gemiddelde Nederlander (zie 3.2). Ten vijfde was er sprake van een proces van toe-eigening. De gemiddelde Nederlander was een idee dat een steeds sterkere culturele lading kreeg in de pers. Het was een representatie van de culturele lading die Nederlanders gaven aan de gemiddelde Nederlander. De denkbeeldige persoon was een idee dat een steeds sterkere culturele lading had gekregen, en een cultureel artefact was geworden als een symbool van de Nederlandse nationale identiteit. Volgens Frijhoff is toe-eigening een proces waarin individuen of een groep zingeving geven aan een aangedragen symbool. Aan het symbool wordt door het individu of door de groep een eigen betekenis gegeven om het acceptabel te maken (zie 1.2.1). De gemiddelde Nederlander als representatie van de Nederlander was eerder ontstaan dan de gemiddelde of normale Amerikaan gedurende de jaren twintig (zie 1.1).

De gemiddelde Nederlander bood ook op basis van de typisch Nederlandse eigenschappen een de mogelijkheid om vergelijkingen te maken met gemiddelde mensen van andere naties. De gemiddelde Nederlander was namelijk kritischer wat betreft de smaak van de aardappels ten opzichte van de buitenlander.²⁰⁸ Ten opzichte van de gemiddelde Italiaan was hij of zij niet gezagsgetrouw.²⁰⁹ Het vorstenhuis kon eveneens op minder steun rekenen van de gemiddelde Nederlander dan van de gemiddelde Deen.²¹⁰ Voor de gemiddelde Nederlander was een glas wijn of bier een luxeartikel, terwijl het voor de gemiddelde Italiaan en de gemiddelde Duitser het de normaalste zaak van de wereld was om een glas wijn of bier te drinken bij het avondeten.²¹¹ Ten opzichte van de gemiddelde Oostenrijker was de gemiddelde Nederlander nauwelijks kunstzinnig.²¹²

²⁰⁸ 'De aardappelvoorziening in Nederland', *Tilburgsche Courant*, 24 augustus 1918.

²⁰⁹ 'Italie', *Limburgsch Dagblad*, 26 oktober 1920.

²¹⁰ 'Denemarken', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 juni 1921.

²¹¹ 'De conferentie en onze hotels', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 mei 1922.

²¹² 'Rotterdam. Tentoonstelling het kind', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6 maart 1924.

Vanaf 1932 werd er weer gebruik gemaakt van de gemiddelde Nederlander om vergelijkingen te maken met andere gemiddelde mensen. In *Het Vaderland* was de gemiddelde Javaan fantasierijker dan de gemiddelde Nederlander.²¹³ Het was de liefde voor het toneel en de opera van de gemiddelde Duitser dat groter was dan dat van de gemiddelde Nederlander.²¹⁴ Toch had de denkbeeldige persoon een betere talenkennis dan de gemiddelde Engelsman.²¹⁵ Begin 1940 representeerde het concept in *De Groene Amsterdammer* een persoon die net zo weinig wist van andere landen als de gemiddelde Rus.²¹⁶ De gemiddelde Nederlander was een concept dat niet alleen werd gebruikt om de Nederlander te definiëren. Op basis van typisch Nederlandse eigenschappen die werden gerepresenteerd, werden er vergelijkingen gemaakt met gemiddelde mensen van andere naties. De denkbeeldige persoon werd gepositioneerd ten opzichte van gemiddelde mensen met een andere nationaliteit. De gemiddelde Nederlander representeerde de Nederlandse nationale identiteit ook nog eens als een overkoepelend beeld van typisch Nederlandse houdingen en gedrag in vergelijkingen met representanten van andere naties. Deze ontwikkeling is vergelijkbaar met de ontwikkeling van de gemiddelde Nederlander als verbeelding van de nationale economische eenheid (zie 3.1).

Het is hoogst opmerkelijk dat tijdens het hoogtepunt van de verzuiling de gemiddelde Nederlander een symbool was van de Nederlandse nationale identiteit. Zoals is beschreven in het vorige hoofdstuk was Nederland maatschappelijk verdeeld met de verzuiling. Nederland bestond uit vier ingebeelde gemeenschappen waartussen er nauwelijks sprake was van sociale mobiliteit. Nederland werd niet als een nationale eenheid ervaren. Het hoogtepunt van de verzuiling in Nederland begon rond 1920 (zie 2.1.2 en 2.2.1). Met behulp van statistieken probeerde de nationale overheid Nederland als een economische eenheid voor te stellen (zie 2.2.2). De gemiddelde Nederlander was oorspronkelijk een statistische berekening waarmee deze economische eenheid in Nederland werd weergegeven (zie 3.1). Het concept kreeg een dermate sterke culturele lading in de liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke pers, zoals is beargumenteerd in de vorige alinea's, dat het in hun ogen een symbool van de Nederlandse nationale identiteit was geworden.

De gemiddelde Nederlander was een man waarmee typisch Nederlandse eigenschappen werden geprojecteerd. Het concept representeerde in 1928 geen dijkgraaf, iemand die werkzaam was bij het hoogheemraadschap, noch stroper. Hij werkte op kantoor,

²¹³ 'Nederlandsch-Indie. Javaan en Europeaan. Javaan en Europeaan vergeleken naar hun schrift', *Het Vaderland*, 21 september 1932.

²¹⁴ M. t. B., 'Nederlandsche tooneelspelers. Shakespeares invloed op Nederland. De dikbuikigen gewroken', *Het Vaderland*, 15 april 1936.

²¹⁵ 'Journalist E.A. Mitchell over ons land', *Het Vaderland*, 19 februari 1938.

²¹⁶ 'Uit de Groene grabbelton', *De Groene Amsterdammer*, 23 maart 1940.

was inspecteur of accountant.²¹⁷ Het was een persoon die nauwelijks interesse leek te hebben in de politiek.²¹⁸ Typisch voor de gemiddelde Nederlander was het kopje thee.²¹⁹ En voor hem gold: ‘Wat de boer niet kent dat vreet hij niet’.²²⁰

Vanaf 1934 was er in *Het Vaderland* ook sprake van het toebedelen van typisch Nederlandse eigenschappen aan de gemiddelde Nederlander. Hij was nauwelijks bereid om geld neer te leggen voor boeken. Hij was van nature meer geneigd om boeken te lenen.²²¹ Hij was leraar.²²² De denbeeldige persoon was zuinig.²²³ Hij was zo gemiddeld dat hij alleen durfde te citeren uit boeken die de meeste Nederlanders konden begrijpen.²²⁴

Vanuit andere naties werden er rond 1937 in *Het Vaderland* ook typisch Nederlandse eigenschap met het gebruik van het concept gedefinieerd. In de ogen van een Amerikaan was de gemiddelde Nederlander ‘intelligent, bepaald beminnelijk en dikwijls een beetje eigenwijs’.²²⁵ Een Amerikaanse was ook positief over de Nederlander. In tegenstelling tot de Amerikaan koos de gemiddelde Nederlander liever voor een avondje thuis dan voor een bezoek aan de bioscoop of de dancing. Nederlanders leefden eenvoudiger.²²⁶ Vanuit het buitenland was er ook sprake van het gebruik van de gemiddelde Nederlander om karakteristieke Nederlandse eigenschappen te presenteren.

Het concept was dermate ingeburgerd dat het rond 1936 werd gebruikt om typisch Nederlandse eigenschappen uit het verleden te definiëren. De gemiddelde Nederlander had qua kunstmaak nog steeds dezelfde smaak als gedurende de zeventiende eeuw.²²⁷ De gemiddelde Nederlander in de Middeleeuwen en de zestiende eeuw had meer op met de vlakke taal, terwijl de Fransman de voorkeur gaf aan het schilderachtige taalgebruik.²²⁸ Het concept werd gebruikt om typisch Nederlandse eigenschappen te representeren uit het

²¹⁷ Garruli Fillus, ‘Zijlichtjes. Met suiker en melk’, *Het Vaderland*, 23 mei 1928.

²¹⁸ F.M. Wibaut, ‘Moet de forensenbelasting weg?’, *De Groene Amsterdammer*, 17 november 1928.

²¹⁹ Garruli Fillus, ‘Zijlichtjes. Met suiker en melk’, *Het Vaderland*, 23 mei 1928.

²²⁰ ‘Indisch fruit van Java. In de koelcellen van de “P.C. Hooft”. Pompelmoezen en Sawo Manila. “Marktwezen van Amsterdam propageert ze”’, *Het Centrum*, 3 juli 1928.

²²¹ ‘Het goedkope boek. De “Salamander”-reeks van Querido. Een loffelijk initiatief’, *Het Vaderland*, 11 september 1934.

²²² Dr. A van Oven jr., ‘De onderwijsopleiding. Wel parate, niet paradekennis’, *Het Vaderland*, 8 november 1935.

²²³ ‘De pers over de Millioenennota. De koers in het regeringsbeleid is principieel om’, *Het Vaderland*, 23 september 1937.

²²⁴ ‘Honderd jaar camera obscura. Hildebrand, zijn deugden en gebreken. Causerie van prof. dr. Jan Walch’, *Het Vaderland*, 8 oktober 1939.

²²⁵ V. Pearce Delgado, ‘Literatuur in Amerika. Nogmaals de smeltkroes of twee boeken over het Amerikaansche volk’, *Het Vaderland*, 7 augustus 1938.

²²⁶ ‘Een Amerikaanse over Amsterdam. Het bevalt haar hier best’, *Het Vaderland*, 26 oktober 1937.

²²⁷ Eduard Bijff, ‘Kunstenaars-zieligheid (ingezonden)’, *Het Vaderland*, 20 juni 1936.

²²⁸ ‘Onderwijs. Inaugurele rede van prof. dr. Mariers Valkhoff’, *Het Vaderland*, 25 september 1933.

verleden. Een verleden dat verder terugging dan de komst van de gemiddelde Nederlander in 1896 (zie 3.1).

Het lijkt erop dat vanaf 1933 de gemiddelde Nederlander in *Het Vaderland* niet alleen synoniem werd aan de Nederlander, maar ook een synoniem voor werd voor Nederland als een eenheid. Allereerst was er gebruik gemaakt van de gemiddelde Nederlander als synoniem voor dé Nederlander. De gemiddelde of dé Nederlander ging nog steeds liever in het buitenland op vakantie.²²⁹ Het was de gemiddelde Nederlander als een synoniem voor dé Nederlander in een ingezonden stuk.²³⁰ Daarnaast werd het concept gebruikt als een synoniem voor alle Nederlanders. Het was de massa of de gemiddelde Nederlander die moeilijk was te overtuigen van het gevaar van mogelijke bombardementen.²³¹ Het publiek of de gemiddelde Nederlander had qua kunstsmaak nog steeds dezelfde smaak als in de zeventiende eeuw.²³²

Een eigenschap van de berekende gemiddelde Nederlander was dat het concept een mogelijk symbool was van de Nederlandse nationale identiteit. Een concept dat vanaf 1910 in de pers een sterkere culturele lading had gekregen met de denkende eigenschap. Vanaf 1918 kreeg de gemiddelde Nederlander in de liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke pers een dermate sterke culturele lading dat het synoniem werd voor de typische Nederlander. Een grote groep Nederlanders identificeerden zich met de gemiddelde Nederlander als een symbool voor de nationale identiteit. Op basis van de typisch Nederlandse eigenschappen werden er vergelijkingen gemaakt met vergelijkbare concepten. Een algemeen aanvaard idee of een cultureel artefact werd een symbool van de Nederlandse nationale identiteit. Het gebruik van de gemiddelde Nederlander in *Het Vaderland* gedurende de jaren dertig laat een grote mate van continuïteit zien van het gebruik als een symbool van de Nederlandse nationale identiteit. Het concept lijkt te worden uitgebreid met de toevoeging van de gemiddelde Nederlander als een representant van de gehele Nederlandse bevolking.

3.4 Mening van en over de gemiddelde Nederlander 1912 – 1940

De gemiddelde Nederlander representeerde vanaf 1896 een berekening op basis van statistieken over Nederland. Het concept kreeg er vanaf 1910 een denkende eigenschap aan

²²⁹ M.J. van der Flier, 'Propagandafonds voor vreemdelingenverkeer. (ingezonden)', *Het Vaderland*, 22 november 1934.

²³⁰ J van Schelven-Balogh, 'Ingezonden stukken. Hoe wij vreemdelingen bejegenen', *Het Vaderland*, 18 november 1934.

²³¹ W.J. Splinter, 'Zee- en landmacht. Bescherming van de burgerbevolking van Nederland tegen luchtaanvallen', *Het Vaderland*, 25 augustus 1933.

²³² Eduard Bijff, 'Kunstenaars-zieligheid (ingezonden)', *Het Vaderland*, 20 juni 1936.

toegevoegd in de pers. Het was een imaginaire persoon die veel weerstand opriep. Vanaf 1918 werd de gemiddelde Nederlander gebruikt als een synoniem voor dé Nederlander. In dit deelhoofdstuk zal antwoord worden gegeven op twee vragen. Ten eerste op welke kritiek het gebruik van de gemiddelde Nederlander in de pers kon rekenen gedurende de periode 1896 – 9 mei 1940. Ten tweede of de gemiddelde Nederlander een nog sterkere culturele lading kreeg gedurende de periode 1918 – 9 mei 1940 met een toebedeelde mening.

Vanaf 1912 tot en met 1927 werd er in Nederland kritiek geleverd op het gebruik van de gemiddelde Nederlander. Er kon namelijk geen sprake zijn van een gemiddelde Javanen, laat staan een gemiddelde Nederlander. Zowel op Java als in Nederland was er sprake van een dermate grote diversiteit dat overkoepelende concepten geen stand konden houden.²³³ Een vergelijkbare kritiek was dat de gemiddelde Nederlander niet alleen werd gebaseerd op alle mannen, maar ook vrouwen en baby's telden mee voor de berekende eigenschappen.²³⁴ In 1927 werd er felle kritiek geuit door professor J.G. Sleeswijk op het gebruik van de gemiddelde Nederlander. Hij verwees naar de berekening van de gemiddelde Amerikaan. De gemiddelde mens was gebaseerd op de gemiddelde waardes van de verzamelde statistieken over alle Amerikanen zoals lengte, gewicht van de hersenen, et cetera. De gemeten intelligentie was dusdanig onder de maat dat Sleeswijk vond dat de meerderheid van de Amerikanen geen stemrecht verdiende. Het was voor Sleeswijk de reden om de gemiddelde of normale Nederlander niet persoonlijk te willen kennen. Het concept representeerde namelijk een normale Nederlander die in hoogsteigen persoon niet kon bestaan.²³⁵ Het gebruik van het concept kon rekenen op kritiek. Allereerst op de terechte notie dat de gemiddelde Nederlander enerzijds was gebaseerd op een rekensommetje dat anderzijds was gebaseerd op de kwantitatieve gegevens van de gehele bevolking. Het was slechts een berekening zoals het concept ook is gedefinieerd in het eerste hoofdstuk (zie inleidende gedeelte 1). Ten tweede beruste de kritiek op de representatie van de Nederlander die de gemiddelde Nederlander was geworden (zie 3.3).

Vanaf 1924 kreeg de gemiddelde Nederlander vooral in liberale kranten een mening. De denkbeeldige persoon stond positief tegenover het Nederlandse lidmaatschap van de

²³³ 'Onderwijs. Taalkennis en taalkunde in verband met onze verhouding tot den inlander in Ned-Indie', *Algemeen Handelsblad*, 15 januari 1912.

²³⁴ Frederic van Eeden, 'Beschouwingen, oover doen en laten, borrel of boterham?', *De Groene Amsterdammer*, 27 oktober 1917.

²³⁵ J.G. Sleeswijk, 'Normaal en abnormaal', *Het Vaderland*, 12 november 1927.

Volkenbond.²³⁶ En met de Deen had de gemiddelde Nederlander veel overeenkomsten, omdat zij nagenoeg hetzelfde dachten over de internationale politiek.²³⁷ De gemiddelde Nederlander kreeg veel kritiek vanuit de elite. Zo had hij ‘geen grooten eerbied voor wetenschap’.²³⁸ Een mening die werd gereflecteerd met de uitspraak dat er al genoeg onderwijzend personeel aanwezig was op de universiteit van Leiden.²³⁹ Daarnaast werd het concept een weerzin toegedicht tegen hoge kunstvormen. De gemiddelde Nederlander had weinig over voor het behoud van cultuur.²⁴⁰

Vanaf 1931 werd de oorlogsdreiging vooral in *Het Vaderland* een thema waarover de gemiddelde Nederlander een mening kreeg toegedicht. De problemen op politiek, economisch en sociaal vlak voedden de angst voor een naderende oorlog.²⁴¹ Toch was de gemiddelde Nederlander moeilijk te overtuigen van de gevaren van bombardementen.²⁴² Hij was wars van de politiek en besepte niet hoe gevaarlijk de internationale politiek voor Nederland was geworden.²⁴³ Vlak voor de oorlog zou dit besef volgens de nationaalsocialisten wel bestaan. Bescherming van de burgerbevolking werd toen wel van belang geacht.²⁴⁴ De gemiddelde Nederlander kreeg door het toevoegen van de mening een sterkere culturele lading als representant van de publieke opinie. Ten eerste representeerde het concept typisch Nederlandse eigenschappen (zie 3.3). Ten tweede kon de mening van de gemiddelde Nederlander niet worden gebaseerd op opiniepeilingen (zie 2.3.3). De toevoeging van de mening is wederom een constructie in de pers (zie 3.1, 3.2 en 3.3).

Niet alleen in Nederland, maar ook in andere naties werd de gemiddelde Nederlander gezien als een overkoepelend beeld voor de publieke opinie in Nederland. In 1936 moest de denkbeeldige persoon weten wie hij was. In Britse ogen had hij weinig op met extreme politieke stromingen.²⁴⁵ Hij was namelijk geen slachtoffer geworden van de politiek ziektes

²³⁶ ‘Nederland lid van den raad van den Volkenbond’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 oktober 1926.

²³⁷ ‘Denemarken. Denemarken en Denen’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 april 1927.

²³⁸ ‘Wetenschappen. Kon. Academie van Wetenschappen. Afscheid prof. Bolk’, *Het Vaderland*, 1 mei 1927; en ‘Wetenschappelijke berichten. De positie der Akademie in den lande en de reegeringssteun. Toespraak tot prof. Bolk. Telegram aan prinses Juliana’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 mei 1927.

²³⁹ ‘Onderwijs. Hooger onderwijs in moderne talen’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 3 november 1928.

²⁴⁰ ‘Aantekeningen’, *Het Vaderland*, 1 augustus 1924.

²⁴¹ ‘De taak van Nederland in de internationale samenwerking’, *Het Vaderland*, 12 maart 1931.

²⁴² W.J. Splinter, ‘Zee- en landmacht. Bescherming van de burgerbevolking van Nederland tegen luchtaanvallen’, *Het Vaderland*, 25 augustus 1933.

²⁴³ ‘Residentienieuws. Ned. Beweging voor eenheid door democratie. Dr. P.H. Ritter jr. aan het woord’, *Het Vaderland*, 10 augustus 1936.

²⁴⁴ ‘Ongekend verschijnsel in den huidige tijd. Nederlandsche vereeniging voor luchtbescherming’, *De Waag. Algemeen cultuureel, politiek en economisch weekblad voor Nederland*, 21 mei 1938.

²⁴⁵ ‘Worsteling tegen het extremisme. “De rots van Calvijn.” Hoofdartikel van de Times over Nederland’, *Het Vaderland*, 13 november 1936.

die een grote rol speelden in de Europese politiek, ondanks het feit dat de regering de economische crisis harder had aangepakt dan in enige andere democratie.²⁴⁶

Over de rug van de gemiddelde Nederlander werd er in 1934 een discussie gevoerd. Een Hongaarse beweerde dat de Nederlander of de gemiddelde Nederlander best trots mocht zijn op zijn nationaliteit. De denkbeeldige persoon diende echter gastvrijer te zijn voor mensen van buiten de landsgrenzen. Zij hekelde de toegenomen haat tegen voornamelijk de Duitstalige mensen. Door zijn gedrag zou er een slecht beeld van Nederland ontstaan in het buitenland.²⁴⁷ Een reactie van een Nederlander volgde. Hij vond dat de gemiddelde Nederlander wel degelijk gastvrij was. Buitenlanders werden met alle vriendelijkheid verwelkomd. Dé Nederlander sprak indien dat mogelijk was de taal van de buitenlander.²⁴⁸ Gewone mensen uitten hun mening over de Nederlander op basis van de houding en het gedrag. Dit sluit aan bij de conclusie dat de gemiddelde Nederlander een geaccepteerd symbool was van de Nederlandse nationale identiteit (zie 3.3).

De presentatie van de gemiddelde Nederlander in de pers kon vanaf 1912 rekenen op kritiek. Het was ontevredenheid over het gebruik van het concept. Het was tevens kritiek op dé Nederlander waaraan de gemiddelde Nederlander synoniem was. De kritiek verstomde na 1927. Het concept kreeg een sterkere culturele lading in de liberale pers met de constructie van de mening van de gemiddelde Nederlander. De denkbeeldige persoon zou vanaf 1926 de overheersende mening over een onderwerp of de publieke opinie in Nederland hebben gepresenteerd.

3.5 Conclusies

De gemiddelde Nederlander stond symbool voor de Nederlandse nationale identiteit zoals die in liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke kranten werd geschetst. De komst van de gemiddelde Nederlander liep parallel met de 'control revolution'. Vanaf 1896 werd de gemiddelde Nederlander geconstrueerd in de pers. Deze eerste constructie was ten eerste gebaseerd op de theorie van de gemiddelde mens, ten tweede op de inkomensstatistiek in Nederland en ten derde de toevoeging van de nationaliteit. Met de Nederlandse nationaliteit kreeg het concept een unieke identiteitsrelatie met Nederland. Vanaf 1909 werd de

²⁴⁶ 'Laatste berichten. Hoofdartikel van de Times 'over Nederland (vervolg van blz. a1)', *Het Vaderland*, 13 november 1936.

²⁴⁷ J van Schelven-Balogh, 'Ingezonden stukken. Hoe wij vreemdelingen bejegenen', *Het Vaderland*, 18 november 1934.

²⁴⁸ 'Ingezonden stukken', *Het Vaderland*, 19 november 1934.

consumptie van de gemiddelde Nederlander toegevoegd aan het concept en werden er met het gebruik van het concept uitspraken gedaan over de economische eenheid in Nederland. Het werd een concept dat zowel een identiteitsrelatie kreeg met gemiddelde mensen van buiten de landsgrenzen als met individuele Nederlanders. Met de positionering ten opzichte van anderen had het concept een dermate sterke culturele lading gekregen, dat het zich had ontwikkeld tot een aangeboden symbool van de nationale identiteit. Een culturele lading die groter werd doordat er een denkende eigenschap aan toe werd gevoegd. Vanaf 1910 kreeg de rekensom menselijke eigenschappen en werd het een denkbeeldige persoon. Vanaf 1918 werd de culturele lading nog groter toen de gemiddelde Nederlander synoniem werd voor dé Nederlander. Een aangedragen symbool werd door liberalen, sociaaldemocraten en rooms-katholieken toegeëigend als een symbool van de Nederlandse nationale identiteit. De berekening met een nationaliteit werd een cultureel artefact waarmee typisch Nederlandse eigenschappen werden gepresenteerd. Tijdens de hoogtijdagen van de verzuiling bestond er in de hoofden van een grote groep Nederlanders een denkbeeldige persoon die een Nederlandse eenheid representeerde. Dit was een gevolg van het feit dat de overheid economische eenheid weergaf in de statistieken, en het verzamelen van de bevolkingsstatistieken door de overheid was een gevolg van de ‘control revolution’ in Nederland. Vanaf 1926 kreeg het concept in de liberale kranten een nog sterkere culturele lading met de toevoeging van een toegedichte mening. Vanaf 1929 was er in *Het Vaderland* over het algemeen sprake van vergelijkbaar gebruik van het concept. De berekende gemiddelde Nederlander verdwijnt tot de tweede helft van de jaren dertig, maar de denkende gemiddelde Nederlander en het gebruik als een synoniem van de Nederlander bleven behouden. De conclusies over de jaren dertig geven een indicatie van continuïteit, omdat er nagenoeg alleen sprake is van bronnen uit een krant.

4. De maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke basis voor de ontwikkeling van de gemiddelde Nederlander

10 mei 1940 – 1965

In dit hoofdstuk zal er antwoord worden gegeven op de vraag welke maatschappelijk, politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen ertoe leiden dat het concept van de gemiddelde Nederlander zich kon ontwikkelen gedurende de periode 10 mei 1940 – 1965? Nadat is beargumenteerd in het vorige hoofdstuk dat de gemiddelde Nederlander een vaste waarde in het publieke domein is geworden, keren we nu terug naar het Nederland in relatie tot de bevolkingsonderzoeken. Dit hoofdstuk wordt begrensd door 10 mei 1940 met het begin van de Tweede Wereldoorlog in Nederland als het vervolg van hoofdstuk 2. Zoals in het tweede hoofdstuk is gebleken, was er sprake van een toenemend vertrouwen van de overheid in de statistiek als adviserende taal voor het overheidsbeleid of een ‘control revolution’ van overheidswege (zie 2.4). In dit hoofdstuk zal worden beargumenteerd dat er met de toevoeging van het marktonderzoek vanuit het bedrijfsleven de ‘control revolution’ in Nederland volledig was geworden. In het kielzog van de marktonderzoeken volgden de opiniepeilingen die voor het eerst een gemeten mening in Nederland aanboden. Tijdens deze periode was er ook in Nederland sprake van een complexere definitie van de publieke opinie.

4.1 De Tweede Wereldoorlog en de opkomst van de steekproefonderzoeken

10 mei 1940 – 1955

In dit deelhoofdstuk volgt een beschrijving van de situatie in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw tot en met 1955. Er zal ten eerste antwoord worden gegeven op de vraag of er in de relatie tussen het CBS en de overheid sprake was van een voortduring van de ‘control revolution’. Ten tweede zal er antwoord worden gegeven op de vraag hoe de steekproefonderzoeken zich ontwikkelden gedurende de periode 10 mei 1945 – 1955.

4.1.1 Nederland in het diepste gat waaruit het herrijst

Op 10 mei 1940 werd met de Duitse inval in Nederland een einde gemaakt aan een periode van vrede die langer dan een eeuw had geduurd.²⁴⁹ De Tweede Wereldoorlog heeft in Nederland diepe sporen achtergelaten.²⁵⁰ Na het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 capituleerde het Nederlandse leger. Nederland werd bezet. Gedurende de beginperiode van de bezetting werd er door de Duitsers geprobeerd om Nederlanders door middel van propaganda voor de Duitse zaak te winnen.²⁵¹ De februaristaking van 1941 betekende een keerpunt. De staking werd door de Duitsers met harde hand neergeslagen. De bezetter liet zich agressief gelden, en pas vanaf dat moment ontstond er een redelijke mate van verzet. In 1940 waren er ruim zestig illegale kranten, en dit was in 1945 gegroeid tot ruim elfhonderd. Veel verzet werd gepleegd om onderduikers te hulp te schieten. Joden en mannen die verplicht in Duitsland moesten werken, vormden de grootste groep onderduikers. De laatste ramp van de Tweede Wereldoorlog was de hongervinter van 1944 – 1945 die mede werd veroorzaakt door de spoorwegstaking. Op 5 mei 1945 was de Tweede Wereldoorlog in Nederland voorbij.²⁵² Deze radicale breuk met het verleden zorgde voor veel maatschappelijke en wetenschappelijke aandacht.²⁵³ De naoorlogse periode wordt gekenmerkt door de wederopbouw. Door de Tweede Wereldoorlog waren er niet alleen veel doden te betreuren, ook de economische schade was enorm. Omdat er tijdens de oorlog veel huizen waren verwoest, en er nauwelijks huizen waren gebouwd, was er in Nederland gedurende een lange periode sprake van een enorme woningnood.²⁵⁴

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstond er een impuls om schoon schip te maken op het gebied van de verzuiling. De geïnterneerde politieke elite had zich al geroerd tijdens de Tweede Wereldoorlog. De verzuiling moest worden doorbroken. Toch bleek na de eerste naoorlogse verkiezing in 1946 dat het electoraat koos voor de oude vertrouwde partijen. Dit leidde ertoe dat vanaf 1946 Nederland werd geregeerd door rooms-rode coalities onder leiding van Willem Drees.²⁵⁵

Een ander gevolg van de Tweede Wereldoorlog was de strijd in Nederlands-Indië. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de kolonie vanaf 1942 bezet door de Japanners.²⁵⁶ Na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 sprongen de Indonesische nationalistena in het

²⁴⁹ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 234-235.

²⁵⁰ H.W. von der Dunk, 'The shock of 1940', *Journal of contemporary History* 2 (1967) 169-182, aldaar 171.

²⁵¹ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 234-235.

²⁵² Idem, 237-239.

²⁵³ Von der Dunk, 'The shock of 1940', 174-175.

²⁵⁴ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 242.

²⁵⁵ Idem, 244.

²⁵⁶ Idem, 244-246.

machtvacuüm dat was ontstaan. Op 17 augustus riepen Soekarno en Mohammad Hatta de Republiek Indonesia uit.²⁵⁷ Nederlands-Indië was tot 1940 de belangrijkste Nederlandse kolonie geweest, en er bestond het idee in Nederland dat het land economisch afhankelijk was van haar grootste kolonie.²⁵⁸ Nederland probeerde met geweld haar oude kolonie behouden. Het Nederlandse optreden tegen de nationalist in Nederlands-Indië leidde tot een conflict met de grootmacht de Verenigde Staten. Ondanks de politieke druk van de Verenigde Staten voerde Nederland de politionele acties uit in 1947 en 1948, wat neerkwam op een guerrillaoorlog met de nationalist. Na het tweede militaire ingrijpen voerden de Verenigde Staten de politieke druk op met de dreiging om het economische hulpprogramma de marshallhulp voor Nederland stop te zetten. In 1949 zwichtte Nederland voor de druk.²⁵⁹

Door de marshallhulp veranderde het Nederlandse economische beleid. Vlak na de Tweede Wereldoorlog was de Verenigde Staten de enige bron van kapitaal, grondstoffen voor de wederopbouw, en het voedsel voor het naoorlogse Europa.²⁶⁰ De marshallhulp was het economisch hulpprogramma voor het getroffen Europa.²⁶¹ Nederland werd economisch afhankelijk van de Verenigde Staten. De wederopbouw kreeg door deze hulp een enorme impuls. Dit was een reden voor Nederland om meer met andere land samen te gaan werken. Nederland realiseerde zich dat het als klein land afhankelijk was van de Verenigde Staten. Op het wereldtoneel waren de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en China de machtigste landen. Nederland koos voor de veiligheidsgarantie van de Verenigde Staten.²⁶² Tevens werd er binnen Europa samenwerkingsverbanden gezocht. Vanaf 1945 was het belangrijkste doel van het Nederlandse Europabeleid een zo groot mogelijke Europese economische samenwerking. De economische groei van Nederland was namelijk afhankelijk van de in- en export.²⁶³

In de binnenlandse politiek werd de trend van voor de Tweede Wereldoorlog voortgezet. De economie werd sterk gestuurd door de overheid. Er werd geprobeerd om het bedrijfsleven, de werknemers en de overheid nauw te laten samenwerken, zodat de industrialisatie kon worden bevorderd. Dit bleek een succesvolle aanpak te zijn, omdat in

²⁵⁷ Idem, 247.

²⁵⁸ Albert Kersten, 'The Netherlands and European Integration', college in de cursus, Dutch international relations in historical perspective (Rotterdam 15-11-2010).

²⁵⁹ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 248; James C. Kennedy, 'The Netherlands and the USA, 1900-2000', college in de cursus, Dutch international relations in historical perspective (Rotterdam 6-12-2010); en Lucassen en Penninx, *Newcomers*, 41-42.

²⁶⁰ Richard T. Griffiths, 'The stranglehold of bilateralism', in Richard T. Griffiths (eds.), *The Netherlands and the integration of Europe 1945-1957* (Amsterdam 1990) 1-24, aldaar 1.

²⁶¹ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 249.

²⁶² Kersten, 'The Netherlands and European Integration'.

²⁶³ A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (eds.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie 1945-1975* (Amsterdam 2001) 18.

1950 de economie het niveau van 1938 had overtroffen. Een oorzaak hiervan was de loon- en prijspolitiek die erop was gericht om de lonen en prijzen niet te snel te laten stijgen. Pas in 1954 liet de overheid een reële loonstijging toe.²⁶⁴ Dit leidde tot een explosieve groei van de lonen terwijl er nauwelijks prijsstijgingen waren.²⁶⁵ De binnenlandse consumptie steeg snel, en in 1947 was er sprake van een explosieve bevolkingsgroei.²⁶⁶ Tegelijkertijd werd er begonnen aan de opbouw van de verzorgingsstaat. Een staat waarbij de zorg voor de bevolking bij de overheid berustte.²⁶⁷

4.1.2 Het CBS van niet openbaar naar de herrijzing

Gedurende de Tweede Wereldoorlog bleef het CBS de statistieken bijhouden. Tijdens de eerste oorlogsjaren groeide het CBS zelfs door naar ongeveer duizend werknemers in 1941.²⁶⁸ In hetzelfde jaar was er sprake van een complete centralisatie van de overheidsstatistieken.²⁶⁹ Het gevolg hiervan was dat het machinepark werd uitgebreid, en er een speciale afdeling werd gecreëerd voor de machinale verwerking van statistieken.²⁷⁰ Het toezicht op enquêtes kwam te liggen bij het CBS. Maar veel statistieken konden niet worden gepubliceerd, omdat de bezetter ze geheim wilde houden.²⁷¹ De hardere houding van de bezetter in 1942 leidde tot enig verzet bij het CBS, maar tegelijkertijd bleef het de werkzaamheden voortzetten. Zo werd er een plan gelanceerd voor een nationale boekhouding dat een samenhangend beeld moest geven van de economische ontwikkelingen.²⁷² De laatste twee oorlogsjaren staan in het teken van de desorganisatie van het CBS, en een bijna onmogelijke werksituatie door de oorlogsomstandigheden.²⁷³

Tijdens de wederopbouw werd er wederom een beroep gedaan op het CBS. Pas in de tweede helft van 1945 kwam het naoorlogse CBS weer op orde. De overheid vroeg om veel statistische gegevens voor het strenge economische beleid. De door het CBS vanaf 1948 gepubliceerde nationale rekeningen speelden tevens een belangrijke rol bij de bepaling van de marshallhulp. Zij gaven een macro-economisch overzicht van onder andere de productie, de

²⁶⁴ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 249-250.

²⁶⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Terugblikken. Een eeuw in statistieken* (Den Haag 2010) 30.

²⁶⁶ Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 28.

²⁶⁷ Idem, 30; en Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 250.

²⁶⁸ Idem, 23.

²⁶⁹ Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 147.

²⁷⁰ Frits Kellenbach, 'Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg', in Jacques van Maarseveen en Rudy Schreijnders (eds.), *Welgeteld een eeuw* (Amsterdam en Voorburg 1999) 63-70, aldaar 65.

²⁷¹ Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 24; en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 256 en 260.

²⁷² Idem, 25.

²⁷³ Idem, 27.

consumptie en het inkomen.²⁷⁴ Aan het einde van de jaren veertig was er sprake van bezuinigingen op het CBS, terwijl er een nog grotere behoefte was aan statistische gegevens. Zo moest het CBS de bevolkingsstatistieken over de zorg, het ziekteverzuim en de werkgelegenheid bijhouden voor de opbouw van de verzorgingsstaat.²⁷⁵ Het CBS werd de aanbieder van statistische gegevens voor een overheid die nogmaals in toenemende mate ingreep in de maatschappij. Er was dus nog steeds sprake van een ‘control revolution’ vanuit de overheid. Een overheid die de vorming van het beleid mede baseert op de bevolkingsstatistieken is een voorwaarde voor de ‘control revolution’ (zie 1.2.3).

Het CBS voerde de eerste naoorlogse volkstelling uit in 1947. De motivatie voor een vervroegde volkstelling was dat Nederland op sociaal en economisch gebied een chaos was. Ten behoeve van de wederopbouw werd het noodzakelijk geacht dat de bevolking in Nederland in kaart werd gebracht zodat op de juiste manier kon worden ingegrepen.²⁷⁶ De overheid bleef vertrouwen houden in de statistieken. De gegevens werden nog specifiek. Niet alleen op landelijk en gemeenteniveau, maar ook op lokaal en wijkniveau werden de bevolkings- en beroepsgegevens geordend.²⁷⁷ Voor het eerst werden er statistieken gepubliceerd over de academisch gevormde mensen in Nederland.²⁷⁸

Na de Tweede Wereldoorlog ging het CBS voor het eerst gebruikmaken van de steekproefmethode in plaats van het verzamelen van alle cijfers. In 1947 werd de inkomensstatistiek als eerste gebaseerd op een steekproef. Later zouden er nog vele andere statistieken volgen.²⁷⁹ Dit was de eerste statistiek die werd gebruikt voor de constructie van de gemiddelde Nederlander (zie 3.1).

4.1.3 De opkomst van opiniepeilingen en marktonderzoeken in Nederland

Rond de Tweede Wereldoorlog kwamen in Nederland de moderne opiniepeilingen en marktonderzoeken van de grond. Door de successen van de opiniepeilingen en marktonderzoeken in de Verenigde Staten van voor de Tweede Wereldoorlog was er een basis gelegd voor het aanvaarden van het steekproefonderzoek in Nederland.²⁸⁰ Het eerste onafhankelijke opiniepeilings- en marktonderzoeksbureau was de Nederlandse Stichting voor

²⁷⁴ Ibidem; en Kuijlaars, *Het huis der getallen*, 313.

²⁷⁵ Idem, 30; en idem, 240.

²⁷⁶ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/VT1947A1H1> (16-6-2011).

²⁷⁷ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VTBRT19470> (16-6-2011).

²⁷⁸ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1947> (16-6-2011).

²⁷⁹ Jacques van Maarseveen, ‘Gevraagd en gegeven. Het verzamelen van statistische gegevens’, in Jacques van Maarseveen en Rudy Schreijnders (eds.), *Welgeteld een eeuw* (Voorburg en Amsterdam 1999) 47-61, aldaar 49-50.

²⁸⁰ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 50.

Statistiek (NSS). Vlak voor de Tweede Wereldoorlog steeg de vraag naar statistische informatie over personen vanuit het bedrijfsleven en particulieren waaraan het CBS niet kon voldoen. Dit leidde ertoe dat de oprichting van de NSS werd voorbereid, en dat in augustus 1940 het bureau in het leven werd geroepen.²⁸¹ Zoals is beschreven liet de Duitse bezetter nog veel toe in Nederland (zie 4.1.1). Het belangrijkste doel van het NSS was de popularisering van de statistiek.²⁸² Dit leidde tot de eerste publicatie in november 1940.²⁸³ Er werd beweerd dat de statistiek zich al had bewezen voor onder andere de overheid, het bedrijfsleven en de wetenschap. Toch diende de gehele bevolking overtuigd te worden van de waarde van de statistiek. Daarom werd er aan de hand van statistische gegevens het aandeel van de verschillende economische activiteiten in Nederland in 1938 weergegeven.²⁸⁴ Verschillende populariserende publicaties volgden, zoals *De Landbouw. Hoeksteen van ons volksbestaan*²⁸⁵ en *Winkelier en verbruiker*.²⁸⁶ Er werden echter tijdens de Tweede Wereldoorlog nauwelijks marktonderzoeken uitgevoerd.²⁸⁷

Vlak na de Tweede Wereldoorlog stond de steekproef nog in haar kinderschoenen. Er was in Nederland nog te weinig geld beschikbaar voor grootschalige opiniepeilingen, ondanks het feit dat ieder groot bedrijf een eigen afdeling had opgericht voor marktonderzoek. De NSS was wel in staat tot grootschalige enquêtes en wilde deze lacune in Nederland opvullen. Ter ondersteuning van de gekozen methode werd er onder meer verwezen naar de successen van Gallup in de Verenigde Staten.²⁸⁸ De NSS publiceerde in 1946 de eerste grote opiniepeiling in Nederland: *Vrije meeningen in een vrij land*.²⁸⁹ Voor het eerst was er op basis van een steekproef binnen een groot gedeelte van de bevolking de overheersende mening gemeten. Dit is de eerste concrete manifestatie van het complexer wordende concept van de publieke opinie in Nederland. De meest overheersende mening in een land, ook wel de publieke opinie genoemd, werd voor de komst van de opiniepeilingen kenbaar gemaakt in de pers. Met de publicatie van de eerste opiniepeiling kon het concept worden uitgebreid met een meetbare

²⁸¹ Idem, 62.

²⁸² Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 24.

²⁸³ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Welvaart en industrie in Nederland* (Leiden 1940) 2.

²⁸⁴ Idem, 8.

²⁸⁵ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *De Landbouw. Hoeksteen van ons volksbestaan* (Leiden circa 1942).

²⁸⁶ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Winkelier en verbruiker* (Leiden 1942).

²⁸⁷ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 62.

²⁸⁸ B.M. Sweers, 'Opinie-onderzoek als hulpmiddel bij het marktonderzoek', *Economisch-statistische berichten*, (15 augustus 1945) 70-73, aldaar 72-73.

²⁸⁹ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 9; en B.M. Sweers, *Vrije meeningen in een vrij land* (Den Haag 1946).

overheersende mening in een land (zie 1.2.2). De eerste afnemer van de grote opiniepeilingen van de NSS was *Elseviers weekblad*.²⁹⁰

Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd het tweede commerciële opiniepeilings- en marktonderzoeksbureau opgericht in Nederland. Het Nederlands Instituut voor Publieke Opinie (NIPO) werd in augustus 1945 opgericht door twee oud-collega's die al marktonderzoeken hadden uitgevoerd.²⁹¹ Ter promotie van hun instituut voerden zij op eigen kosten een aantal enquêtes uit. De doorbraak kwam met hun opiniepeiling naar de houding van de Nederlanders ten opzichte van de economische politiek van P. Lieftinck. *Het Parool* was de eerste afnemer van NIPO-onderzoeken, en vanaf 1946 volgden een aantal kranten uit de andere zuilen. Het NIPO werd vooral bekend door de publicaties in kranten en tijdschriften.²⁹²

Desondanks brak het steekproefonderzoek pas door in 1955. In 1948 werden er verkiezingen gehouden in Nederland.²⁹³ De mislukte voorspelling van de verkiezingsuitslagen waren een domper voor de NSS en het NIPO. Beide bureaus waren niet in staat gebleken de verkiezingsuitslag juist te voorspellen. Tevens zijn de opiniepeilingen nooit echt rendabel geweest, maar het zorgde wel voor mooie publiciteit.²⁹⁴ Pas rond 1955 zou het steekproefonderzoek algemeen zijn geaccepteerd.²⁹⁵ Individuen in Nederland konden zich spiegelen aan en identificeren met de uitkomsten van de opiniepeilingen en marktonderzoeken.²⁹⁶ Tegelijkertijd kwamen er buitenlandse spelers op de markt, en werd er een groot aantal kleine bureaus opgericht.²⁹⁷ Gedurende de jaren vijftig ontstond er ook nog een verandering in de methode van onderzoek. Er waren twee stromingen. De ene richtte zich op onderzoek naar de fysieke objecten, de ouderwetse kwantitatieve methode. De kwalitatieve methode, waarbij de mening en de motivatie centraal stonden werd steeds belangrijker.²⁹⁸ Met het aanvaarden van de steekproef als de nieuwe wetenschappelijke methode, werd het laatste element toegevoegd aan de 'control revolution' in Nederland. We hadden al een overheid die op basis van de bevolkingsonderzoeken zijn beleid vormde (zie 2.4 en 4.1.2), maar met de komst van de marktonderzoeken zocht het bedrijfsleven naar consumptiegegevens van de

²⁹⁰ Idem, 65.

²⁹¹ Idem, 68.

²⁹² Idem, 70-71.

²⁹³ <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/Na1918/Verkiezingsuitslagen.aspx?VerkiezingsTypeId=1> (7-5-2012).

²⁹⁴ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 92; zie ook 4.1.4.

²⁹⁵ Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 30; en Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 91.

²⁹⁶ Van Ginneken, *De uitvinding van het publiek*, 18.

²⁹⁷ Idem, 76.

²⁹⁸ Idem, 82.

verre consument waarop de productie kon worden aangepast. Benigers ‘control revolution’ is een combinatie van een overheid die de vorming van het beleid mede baseert op bevolkingsonderzoeken, en het bedrijfsleven dat de verre consument probeert te beïnvloeden mede op basis van een inzicht in de markt dat het marktonderzoek biedt (zie 1.2.3).

4.1.4. Resultaten van de steekproefonderzoeken in Nederland 1945 – 1955

Gepubliceerde opiniepeilingen leverden resultaten op die enerzijds wel en anderzijds niet konden worden gekoppeld aan de gemiddelde Nederlander. Allereerst bleef vanaf 1945 de Tweede Wereldoorlog de gemoederen bezig houden. *Vrije meeningen in een vrij land* werd gepubliceerd door *Elsevier*.²⁹⁹ In deze opiniepeiling werden de resultaten gepubliceerd van de eerste meting van de publieke opinie in Nederland, hoewel de mening niet was gemeten vanuit een steekproef in heel Nederland.³⁰⁰ De claim werd gelegd dat een meerderheid van de ondervraagden voor een bezetting van Duitsland zou zijn geweest met de medewerking van Nederlandse militairen. Het betrof hier een ruime minderheid.³⁰¹

Naast de claim van een meerderheidsmening werden er ook resultaten gepresenteerd die direct een meerderheidsmening weergaven. Een meerderheid van de ondervraagden was vlak na de Tweede Wereldoorlog voor grenscorrecties met Duitsland.³⁰² Tevens claimden zij dat zij tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Radio Oranje hadden geluisterd.³⁰³ Politieke misdadigers uit de Tweede Wereldoorlog verdienden de doodstraf, hoewel de ondervraagde Nederlanders tegen de doodstraf waren in vredetijd.³⁰⁴ En er moest op economisch gebied nauwer worden samengewerkt met België.³⁰⁵ Aan het begin van de Koude Oorlog was een grote meerderheid voor het bestrijden van het communisme.³⁰⁶ Binnen de internationale militaire samenwerking met de Amerikanen (zie 4.1.1) was de meerderheid voor de

²⁹⁹ Sweers, *Vrije meeningen*.

³⁰⁰ Idem, 7-18.

³⁰¹ ‘Deel aan bezetting van Duitsland. Wensch van meerderheid Nederlandsche volk’, *Het Parool*, 10 mei 1946.

³⁰² Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘De publieke opinie en de grenscorrecties. Meer voor- dan tegenstanders’, *Elseviers Weekblad*, 11 januari 1947.

³⁰³ Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Elseviers opinie-onderzoek. “De Engelsche zender” tijdens Den Tweede Wereldoorlog’, *Elseviers Weekblad*, 10 augustus 1946.

³⁰⁴ Nederlandsche Stichting voor Statistiek. Afd. opinie-onderzoek, ‘Elseviers “Gallup-onderzoek”. Meerderheid vóór de doodstraf. Bij ergste politieke misdaden’, *Elseviers Weekblad*, 3 november 1945; en ‘De doodstraf’, *De Herenveensche koerier. Onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost-Friesland en Noord-Overijssel*, 21 november 1945; en. ““Doodstraf niet afschaffen”. Meent publiek in meeste landen’, *Het Parool*, 25 juni 1947.

³⁰⁵ Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Opinie-onderzoek van “de drie landen”. De economische unie met België en Luxemburg’, *Elseviers Weekblad*, 26 oktober 1946.

³⁰⁶ ‘79 pCt. der Nederl. stemmers wil communisme bestrijden’, *Het Parool*, 17 april 1948.

benoeming van D.D. Eisenhower als opperbevelhebber.³⁰⁷ Tijdens de nasleep van de Tweede Wereldoorlog met de politionele acties in Nederlands-Indië (zie 4.1.1) was een meerderheid voor meer zelfstandigheid van Indonesië.³⁰⁸ En zo waren er nog veel van soortgelijke onderzoeken.³⁰⁹

Naast deze meerderheidsmeningen werden er resultaten gepresenteerd die geen overheersende mening weergaven. Een goed voorbeeld hiervan zijn de enquêtes rond verkiezingen, omdat zij de zetelverdeling in de Tweede Kamer in het verzuilde Nederland weergaven. Er was geen enkele partij of stroming die een meerderheid kreeg.³¹⁰ Tevens waren er de enquêtes met ranglijsten van de populariteit van politieke persoonlijkheden die geen meerderheid presenteerde.³¹¹ Op basis van andere enquêtes over politieke onderwerpen liepen de meningen soms sterk uiteen.³¹²

Daarnaast waren er onderzoeken naar de mening van het publiek over de dagelijkse consumptie. Periodiek werd er aan de ondervraagden gevraagd waarvan zij meenden dat een

³⁰⁷ ‘Meeste Nederlanders achter Eisenhowers benoeming 68% goede keus 4% niet goed’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 februari 1951.

³⁰⁸ Nederlandsche Stichting voor Statistiek. Afd. opinie-onderzoek, ‘Elseviers “Gallup-onderzoek” omtrent Ned-Indië. Meerderheid voor nieuwen koers’, *Elseviers Weekblad*, 2 februari 1946.

³⁰⁹ Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Elseviers opinie-onderzoek. Ernstige bezwaren tegen den zwarten handel. Strenger optreden gewenscht’, *Elseviers Weekblad*, 2 maart 1946; Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Elseviers opinie-onderzoek. Publiek kiest de nieuwe spelling’, *Elseviers Weekblad*, 6 april 1946; ‘Velen voor erkenning der E.V.C. Gros der ondervraagden tegen havenstaking’, *Het Parool*, 25 juni 1946; ‘Het publiek meent. Belasting ontduiken en zwart kopen is niet zo erg!’, *Het Parool*, 19 juli 1947; Nederlandse Stichting voor Statistiek, ‘Veel ontevredenheid. Meningingen over wederopbouw’, *Elseviers Weekblad*, 24 januari 1948; ‘Nederlandsche Stichting voor Statistiek afdeling opinieonderzoek’, *Elseviers Weekblad*, 6 april 1946; ‘Nederland. Vrouw als minister’, *Elseviers Weekblad*, 4 oktober 1952; ‘Schoonmoeder wordt wel gewaardeerd’, *Friese koerier*, 19 maart 1954; en ‘De stem van de massa. We moeten hard werken maar we zullen het niet doen’, *Het Parool* 3 mei 1947.

³¹⁰ Nederlandsche Stichting voor Statistiek. Afdeling opinie-onderzoek, ‘Elseviers “Gallup-onderzoek” onder de kiezers. Meerderheid voor oude partijen’, *Elseviers Weekblad*, 1 december 1945; ‘Verkiezingstijd. De Nederl. Vereniging voor Opinie-onderzoek zond ons de uitslag van de enquête over de verkiezingen’, *De Heraut*, 12 december 1945; ‘Als er in februari gestemd was. Voor de Partij van den Arbeid groep 46%’, *Het Parool*, 26 februari 1946; ‘Proefverkiezing van april. Kleine teruggang voor de Partij van den Arbeid’, *Het Parool*, 20 april 1946; Nederlandsche Stichting voor Statistiek. Afd. opinie-onderzoek, ‘Elseviers Gallup-onderzoek van de publieke opinie’, *Elseviers Weekblad*, 11 mei 1946 ‘Als er vandaag verkiezingen werden gehouden...’, *Het Parool*, 17 september 1947; ‘Met verkiezingen in zicht. Slechts kleine verschuiving in afgelopen maand’, *Het Parool*, 5 juli 1948; en ‘Hoe zal Nederland op 26 april stemmen?’, *Nieuwsblad van Friesland. Hepkema’s Courant*, 19 maart 1950.

³¹¹ ‘NIPO-loupe op kabinet. Ministers Drees, Beel, Liefinck populairste gezagsdragers’, *Het Parool*, 17 juli 1948; ‘Nederland. Dr. Drees nummer één’, *Elseviers Weekblad*, 13 december 1952; ‘Door Nederlanden bewonderde vrouwen. Fanny na mevrouw Roosevelt’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 oktober 1952; ‘Nederland. Populairste vrouw’, *Elseviers Weekblad*, 11 oktober 1952; en ‘Kent u de ministers? Slechts 10 pct van Nederland kent minister Witte’, *Limburgsch Dagblad*, 11 oktober 1952.

³¹² ‘Verlaging stemgerechtigden leeftijd. Meeste jongeren er voor. Bedrijfsleiders en boeren er tegen’, *Het Parool*, 5 februari 1946; Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Elseviers opinie-onderzoek. Verdeelde meeningen over de radio-kwestie’, *Elseviers Weekblad*, 20 juli 1946; ‘“Grotere vrijheid voor Indonesië” zegt 36 procent van ons volk’, *Het Parool*, 3 januari 1948; ‘Regeringstaak no. I: woningnood oplossen aldus opinie-onderzoek’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 juli 1952; ‘Anderen houding tegen over de Duitsers...’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 januari 1953; en ‘Publiek opinie-onderzoek Katholieken en niet-r.k. over het mandement’, *Limburgsch dagblad*, 28 september 1954.

gezin in Nederland gemiddeld van rond kon komen.³¹³ In 1948 was dit de reden waarom een meerderheid van de ondervraagden dachten dat zij erop achteruit waren gegaan.³¹⁴ Ook waren zij van mening dat zij al moeilijk rond hadden kunnen komen van de rantsoenen.³¹⁵ Daarom waren zij voor de beheersing van de prijzen was.³¹⁶ Dit was de reden dat zij dachten waarom zij er door de huurverhoging erop achteruit zouden gaan.³¹⁷

Naast de peilingen werden er tevens marktonderzoeken uitgevoerd naar het gedrag en de behoeftes van het publiek. Een groot gedeelte van de marktonderzoeken was echter geheim, omdat zij in opdracht van het bedrijfsleven werden uitgevoerd. Ter reclame voor het marktonderzoek publiceerde de NSS het *Consumentenonderzoek voor Nederland* uit 1947.³¹⁸ Dit onderzoek werd gevolgd door onder andere het *Consumentenonderzoek winter 1947 – 1948 en najaar 1953*.³¹⁹ Naast deze grote publicaties bestonden er ook onderzoeken aan de hand van bijvoorbeeld het kerkbezoek,³²⁰ het bijbelleesgedrag,³²¹ de grote behoefte aan goede kleding,³²² het gebrek aan schaatskunst,³²³ en de boekenweek.³²⁴

Vooraf vanaf 1950 is er een tendens binnen marktonderzoeken naar meer doelgroep-specifieke onderzoeken. In 1948 had de NSS al onderzoek gedaan naar het wel of niet dragen van een lange rok. Een meerderheid van de vrouwen was voor, en de mannen waren verdeeld.³²⁵ Het NIPO had een onderzoek verricht naar de meest gelezen auteur door het Nederlandse publiek. Hieruit bleek dat geen enkele auteur met kop en schouders er

³¹³ ‘Meerendeel van het publiek acht. Weekloon van 42 gulden het minimum’, *Het Parool*, 3 april 1946; ‘Nog steeds wordt het leven duurder. Waar het huishoudgeld blijft’, *Het Parool*, 22 november 1946; en ‘Opinie-onderzoekers vroegen. Wat heeft een gezin per week nodig?’, *Het Parool*, 12 april 1947.

³¹⁴ ‘Hoger loon, hogere prijzen. “Wij gaan er op achteruit”. Zegt 69 procent van publiek’, *Het Parool*, 24 november 1948.

³¹⁵ ‘Publieke opinie zegt: suikerrantsoenen waren te krap. Ook boter, margarine en tabak aan de lage kant’, *Het Parool*, 3 november 1948.

³¹⁶ ‘Grote meerderheid vóór prijsbeheersing. Voor alle artikelen, die men geregeld beslist nodig heeft’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 april 1951.

³¹⁷ ‘Nederlands publiek over huurverhoging’, *Friese koerier. Onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 19 augustus 1953.

³¹⁸ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Consumentenonderzoek voor Nederland. Najaar 1947* (Den Haag en Leidschendam 1947) V.

³¹⁹ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Consumentenonderzoek voor Nederland. Winter 1947-1948* (Den Haag 1948); en Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Consumentenonderzoek voor Nederland. Najaar 1953* (Den Haag 1954).

³²⁰ Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Onderzoek naar het kerkbezoek in Nederland’, *Elseviers Weekblad*, 21 december 1946.

³²¹ ‘Dertig procent van het publiek leest geregeld in de Bijbel’, *Nieuwsblad van Friesland*, 18 oktober 1950.

³²² Nederlandse Stichting voor Statistiek, ‘Opinie-onderzoek. Eén kreet...textiel!’, *Elseviers Weekblad*, 3 mei 1947.

³²³ ‘Kris kras door ’t land’, *Limburgsch Dagblad*, 4 mei 1948.

³²⁴ ‘Is “boekenweek” nu belangrijk of niet?’, *Friese Koerier*, 29 maart 1954.

³²⁵ ‘Meerderheid der vrouwen kiest voor de lange rok. Bij de mannen staken de stemmen’, *Limburgsch Dagblad*, 27 maart 1948.

bovenuit stak.³²⁶ Een derde marktonderzoek was er naar het drinken van sterke drank door mannen en vrouwen. Er was geen sprake van een meerderheidsvoorkeur.³²⁷

Samenvattend kan er worden geconcludeerd dat de Tweede Wereldoorlog ontwrichtend was geweest voor Nederland. Het CBS publiceerde bijvoorbeeld nauwelijks de verzamelde bevolkingsstatistieken, en was na de oorlog sterk gedesorganiseerd. De oorlog had op nationaal niveau geleid tot een enorme economische en sociale chaos. Er werd tijdens de wederopbouw door de overheid teruggегреpen op het vertrouwde CBS als gegevensverzamelaar over de maatschappij. De relatie tussen het CBS en de overheid bleef behouden. Tegelijkertijd zien we tijdens de Tweede Wereldoorlog al een indicator voor het belang van de massa. Met de publicatie van de eerste grote opiniepeiling in Nederland werd dat concreter gemaakt. De publieke opinie of de overheersende mening van de massa werd gemeten, omdat er waarde werd gehecht aan die mening. Vanaf 1945 zien we de opkomst van de opiniepeiling en het marktonderzoek dat doorbrak rond 1955. Met de komst van het marktonderzoek was er sprake van een volledige ‘control revolution’ in Nederland, een waarvan ook een collectieve mening werd gepresenteerd in de opiniepeilingen.

4.2 Nederland als eenheid en de steekproefonderzoeken 1956 – 1965

De periode 1956 – 1965 wordt enerzijds begrensd door de inburgering van de opiniepeilingen en marktonderzoeken (zie 4.1.3) en anderzijds door de periode die de geschiedenisboeken is ingegaan als de lange jaren vijftig of de jaren zestig. In dit gedeelte wordt er antwoord gegeven op de vraag of Nederland werd beleefd als een nationale eenheid. Gedurende deze periode groeide een jonge generatie op die vlak na de Tweede Wereldoorlog was geboren, en die het oude vertrouwde Nederland omvormde tot een massamaatschappij. Een gevolg hiervan was dat Nederland ontzuilde. Tegelijkertijd staat de vraag centraal wat voor invloed de politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen hadden op de bevolkingsonderzoeken.

4.2.1 De jaren zestig

De periode 1956 – 1965 wordt gekenmerkt door de lange jaren vijftig of de jaren zestig. Er was sprake van actie, verandering, en het aanvallen van gevestigde normen en waarden. De babyboom generatie werd volwassen in de jaren zestig, en ging in toenemende mate invloed

³²⁶ ‘Anne de Vries de meest gelezen auteur. Merkwaardige resultaten van een NIPO-enquête’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 februari 1951.

³²⁷ ‘Drie op tien volwassenen geheelonthouder’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 januari 1952.

uitoefenen op de maatschappij. De welvaart nam vanaf het midden van de jaren vijftig toe, en gedurende de jaren zestig stegen de lonen en de prijzen sterk doordat de overheid grotere loonstijgingen toeliet. Er was nagenoeg geen werkloosheid, het ging Nederland voor de wind. De individuele vrijheid werd daardoor groter. De greep van de elite nam af, en mensen gingen maatschappelijke grenzen verleggen. De individualisering nam toe, wat mede werd veroorzaakt door de opkomst van de televisie vanaf 1951. De wereld van mensen werd hierdoor vergroot. Men kon nu zien wat mensen uit andere culturen deden. Er ging een nieuwe wereld van onbekende normen en waarden open. De zuilen presenteerden zich met hun programmering op de televisie zodat er in toenemende mate buiten de zuil werd gekeken.³²⁸ Een gevolg van deze ontwikkelingen was de ontzuiling. Nederlanders gingen ook buiten de zuil kijken, en de verzuilde elite verloor een deel van haar macht over de vroegere achterban. Daarnaast was er sprake van secularisatie of ontkerkelijking waardoor de basis voor de protestants-christelijke en rooms-katholieke zuilen werd aangetast.³²⁹ Verzuilde organisaties werden overbodig, omdat de overheid in toenemende mate ging zorgen voor haar burgers met de uitbouw van de verzorgingsstaat.³³⁰ Het einde van de hoogtijdagen van de verzuiling lag rond 1960.³³¹ Nederland werd een eenheid, en zo werd het ook gevoeld.³³² Nederlanders gingen zich identificeren met Nederland. Nederland werd één ingebeeelde gemeenschap in plaats van vier (zie 2.2.1). De Nederlanders kregen een nationale identiteit. De invloed van de televisie is vergelijkbaar met de invloed van het printkapitalisme dat er mede toe leidde dat er naties ontstonden, zoals is beschreven door Anderson (zie 1.2.1).

4.2.2 Continuïteit in het vertrouwen op de statistiek

Het CBS bleek continu haar waarde te bewijzen. Zo werd vanaf 1956 internationaal samengewerkt. Het CBS voerde een onderzoek uit naar de gezinsuitgaven als een onderdeel van een Europees onderzoek.³³³ Toch rezen er problemen. In 1959 begon de personele bezetting een knelpunt te worden. Zeventig procent van het personeel was lager opgeleid, terwijl er een toenemende vraag was ontstaan naar academisch opgeleiden. Aan het einde van de jaren zestig was er ook sprake van de vergrijzing van het personeel.³³⁴ Ondanks de mechanisering en de verbetering van de ponskaartmachines, was het werknemersbestand van

³²⁸ Mulder, Doedens en Kortlever, *Geschiedenis van Nederland*, 254-255.

³²⁹ Idem, 256; en Lucassen en Penninx, *Newcomers*, 26.

³³⁰ Idem, 257; en idem, 100.

³³¹ Idem, 220-221; en idem, 98-99.

³³² Idem, 255.

³³³ Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht', 30.

³³⁴ Idem, 32.

het CBS gegroeid van ruim achthonderd in 1950 naar twaalfhonderd vaste personeelsleden in 1960.³³⁵

De volkstellingen bleven bestaan. Ook hier was sprake van continuïteit. Gedurende de periode 1955 – 1965 werden er twee volkstellingen gehouden. De telling van 1956 was vooral een woningtelling.³³⁶ Dit staat in relatie tot de eerdere onderzoeken naar de woningnood die er na de oorlog in Nederland waren uitgevoerd (zie 4.1.2). Daarnaast werden de beroepen geteld. Een nieuwe dimensie ontstond met het tellen van de forensen.³³⁷ De telling van 1960 was weer een volledige volkstelling waarin alle gegevens werden verzameld die ook in alle voorgaande tellingen waren geteld.³³⁸

4.2.3 Resultaten van de steekproefonderzoeken in Nederland 1956 – 1965

Gepubliceerde opiniepeilingen leverden wederom resultaten op die enerzijds wel en anderzijds niet konden worden gekoppeld aan de gemiddelde Nederlander. De hoeveelheid peilingen is echter gedaald ten opzichte van de voorgaande periode, wat waarschijnlijk wordt veroorzaakt door de opkomst van de kwalitatieve, op motivatie gestoelde methode van peilen (zie 4.1.3). De politiek bleef een aanleiding voor onderzoeken waaruit een mening kon worden gekoppeld aan de gemiddelde Nederlander. In 1958 bleek de meerderheid van de Nederlanders tegen de nieuwe kinderbijslagwet.³³⁹ De politiek genoot weinig vertrouwen genoot van de ondervraagden.³⁴⁰ Daarnaast interesseerde het de Nederlander eigenlijk weinig wie er regeerde.³⁴¹ Was het niet de voornaamste taak van de overheid om de woningnood op te lossen?³⁴² Zoals er meer onderzoeken werden gepubliceerd met een meerderheidsmening.³⁴³ Maar er waren ook onderzoeken die werden uitgevoerd binnen een afgebakende groep mensen en niet konden worden gekoppeld aan de gemiddelde Nederlander.³⁴⁴

³³⁵ Kellenbach, 'Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg', 66-67.

³³⁶ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1956> (16-6-2011).

³³⁷ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1956> (16-6-2011).

³³⁸ <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1960> (16-06-2011).

³³⁹ 'Sociale notities', *Elseviers Weekblad*, 21 juni 1958.

³⁴⁰ F.A. Hoogendijk, 'Haagsche kermis', *Elseviers Weekblad*, 13 juli 1963.

³⁴¹ P. Hintzen, 'Wat is er mis in Nederland?', *Elseviers Weekblad*, 23 maart 1963.

³⁴² 'Bouwnijverheid', *Elseviers Weekblad*, 3 augustus 1963.

³⁴³ 'Gemiddelde Nederlander: leger noodzakelijk kwaad', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1964; en 'Leiding geven en respect afdwingen. Directeurschap staat in een hoog aanzien', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 februari 1965.

³⁴⁴ 'Zij bestaan niet', *Elseviers Weekblad*, 13 januari 1962; 'Praetvaeria. Cijfertjes', *Elseviers Weekblad*, 17 maart 1962; J.H., 'Liever "schouderklop" dan "image"', *Elseviers Weekblad*, 6 maart 1965; J.H., 'De directeur staat er goed op', *Elseviers Weekblad*, 27 februari 1965; en L. Th. van Velse, 'De nationale personeelsgids. Geen ideeën zonder moeite', *Elseviers Weekblad*, 27 februari 1965.

Er werden gedurende de periode 1955 – 1965 twee grote marktonderzoeken door de NSS gepubliceerd die konden worden gekoppeld aan de gemiddelde Nederlander. Zo was er een onderzoek in opdracht van de Stichting Spuurwerk betreffende het boek, *Mensen en boeken 1961*. Dit was een onderzoek naar het koop-, lees- en studeergedrag van Nederlanders boven de achttien jaar. Er moest tevens worden gemeten wat de invloed van de televisie was op de vrijetijdsbesteding.³⁴⁵ In 1963 werd, in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Meelfabrikanten, onderzoek gedaan naar de broodconsumptie van de Nederlander.³⁴⁶

Daarnaast werden meer onderzoeken gepubliceerd die waren gericht op een bepaald doelgroep. Zo werd er in 1957 een groot onderzoek verricht onder het televisiekijkende publiek in opdracht van de grootste importeurs van televisies in Nederland. Het doel was om de samenstelling van het publiek in kaart te brengen met de daarbij horende meningen en wensen wat betreft de televisie.³⁴⁷ Omdat het onderzoeksrapport in de pers en de televisiewereld goed werd ontvangen, kreeg het een jaar later een vervolgdeel. Dit onderzoek was gericht op het bezit van televisies en naar het kijkgedrag van mensen.³⁴⁸ Het eerdere onderzoek naar het koop-, lees- en studeergedrag van Nederlanders werd aangevuld met een onderzoek naar kinderen. Hierin werd er vooral aandacht besteed aan de invloed van ouders en leraren op het leesgedrag van kinderen.³⁴⁹ En zo werden er meer onderzoeken gepubliceerd die zich niet leenden voor de koppeling aan de gemiddelde Nederlander.³⁵⁰

De periode 1956 – 1965 wordt gekenmerkt door grote maatschappelijke veranderingen. Wat betreft het vertrouwen in de statistiek door de overheid was er sprake van continuïteit. Tijdens de voorgaande periodes had het CBS een steeds prominentere rol gekregen met de toename van de activiteiten, maar de waarde was nu bewezen de rol van het instituut veranderde nauwelijks. Vanuit de basis die in de voorgaande periode was gelegd, kreeg de opiniepeiling en het marktonderzoek de vaste waarde met de presentatie van een overheersende mening of de consumptiewensen van het collectief. Een Nederland dat vanwege de ontzuiling in

³⁴⁵ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Mensen en boeken 1961. Een onderzoek naar de koop-, lees- en studiegewoonten* (Den Haag mei 1961) III.

³⁴⁶ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Het broodverbruik in Nederland. Een enquête naar de broodconsumptie in Nederland, gevolgd door een econometrisch onderzoek* (Den Haag 1963) 2.

³⁴⁷ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Televisie in Nederland. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van N.V. Thabur en Graetz K.G.* (Den Haag 1957) V.

³⁴⁸ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Televisie in Nederland 1958. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van N.V. Thabur en Graetz K.G.* (Den Haag 1958) V.

³⁴⁹ Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Kinderen en boeken 1963. Een onderzoek naar de koop-, lees-, en studiegewoonten. Deel 1 tekst* (Den Haag 1963) III.

³⁵⁰ ‘Francis Durbridge’, *Friese Koerier*, 29 oktober 1959; ‘Televisie’, *Elseviers Weekblad*, 16 december 1961; en I. v.d. B., ‘Voorbij...’, *Elseviers Weekblad*, 7 december 1963.

toenemende mate door de Nederlanders werd ervaren als een collectief of een nationale gemeenschap.

4.3 Conclusies

Gedurende de periode 6 mei 1945 – 1965 werd Nederland een nationale eenheid. De Tweede Wereldoorlog was een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in de Nederlandse geschiedenis. Na de oorlog was Nederland een ontwricht land. De wederopbouw werd ingezet door de overheid, die weer in toenemende mate teruggreep op de statistieken van het CBS als adviesbron voor het toenemende ingrijpen in de maatschappij. De overheid zette in op de vorming van een verzorgingsstaat. De ‘control revolution’ van overheidswege zette door.

Na de Tweede Wereldoorlog zien we de opkomst van de opiniepeiling en het marktonderzoek voor het verzamelen van bevolkingsstatistieken. De NSS nam het initiatief in 1946 tot de eerste opiniepeiling in Nederland: *Vrije meeningen in een vrij land*. Daarnaast werd het NIPO opgericht als tweede onafhankelijke onderzoeksbureau. Beide droegen bij aan de groeiende uitvoering van de opiniepeilingen en het marktonderzoek in Nederland. De opiniepeilingen en marktonderzoeken zouden in Nederland rond 1955 algemeen worden geaccepteerd. Het bedrijfsleven sloot zich met het toepassen van het marktonderzoek aan bij de ‘control revolution’ van overheidswege. Het bedrijfsleven wilde informatie verzamelen over het koopgedrag van de Nederlander om zodoende koopgedrag te kunnen beïnvloeden. Dit was het laatste element dat werd toegevoegd aan de aanwezige praktijk van reclame. Wat betreft het bedrijfsleven was er sprake van een ‘control revolution’. Dit was een aanvulling op de ‘control revolution’ van overheidswege waaruit de conclusie volgt dat er ook in Nederland kan worden gesproken van een ‘control revolution’.

Nederland werd door de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen een nationale eenheid. Tijdens de oorlog werd er al gepleit door de elite voor een ontzuiling van Nederland. Dit werd mede veroorzaakt door de toegenomen welvaart, de komst van de verzorgingsstaat, de opkomst van een jonge generatie en de opkomst van het medium televisie. De televisie bood de mogelijkheid om Nederland in te beelden als een gemeenschap. Het verzuilde Nederland had zich ontwikkeld tot een land dat werd ervaren als een nationale eenheid. Een maatschappij die de presentatie van de gemiddelde Nederlander zou kunnen veranderen.

5. De gemiddelde Nederlander in de pers: de gedeeltelijke ondergang 10 mei 1940 – 1965

In dit hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de vraag hoe het concept van de gemiddelde Nederlander zich in de Nederlandse pers ontwikkelde gedurende de periode 10 mei 1940 – 1965. Zoals is beschreven, betekende de Tweede Wereldoorlog een breuk in de Nederlandse geschiedenis (zie 4.1.1). Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden er nagenoeg geen statistieken gepubliceerd (zie 4.1.2). Hiermee viel de basis voor de berekende gemiddelde Nederlander weg (zie 3.1). Vervolgens is er na de Tweede Wereldoorlog sprake van de opkomst van een nieuw fenomeen in Nederland. De opiniepeilingen en het marktonderzoeken op basis van de steekproef werden een vaste waarde (zie 4.1.3). Steekproefonderzoeken leverden gegevens aan waarop de gemiddelde Nederlander kon worden gefundeerd. De oorlog wordt als een aparte periode beschreven. Vervolgens worden de berekende gemiddelde Nederlander, de denkende gemiddelde Nederlander, het synoniem voor de Nederlander en meningen van en over de gemiddelde Nederlander vanaf 5 mei 1945 gepresenteerd.

5.1 De strijd om de gunst van de gemiddelde Nederlander 1940 – 1945

In dit deelhoofdstuk zal de vraag worden beantwoord hoe de gemiddelde Nederlander zich ontwikkelde in de pers gedurende de periode 10 mei 1940 – 5 mei 1945. Het gebruik van de gemiddelde Nederlander veranderde door de politieke en maatschappelijke omstandigheden. Zoals is beschreven in het derde hoofdstuk was er sprake van de berekende gemiddelde Nederland (zie 3.1), de denkende gemiddelde Nederlander (zie 3.2), de gemiddelde Nederlander als een synoniem voor dé Nederlander (zie 3.3) en een denkbeeldige persoon die een mening toegedicht had gekregen (zie 3.4). Ter beantwoording van de vraag is er onderzoek uitgevoerd naar de ontvangst van de gemiddelde Nederlander in de gevestigde, de nationaalsocialistische en de ondergrondse pers.

De berekende gemiddelde Nederlander werd tijdens de oorlog nagenoeg niet gepresenteerd. Met een opvoedkundige ondertoon werd er in de gevestigde pers beweerd dat de gemiddelde Nederlander voor de oorlog teveel had gehamsterd.³⁵¹ In 1944 keerde de berekende gemiddelde Nederlander even terug. Het gebruik was gebaseerd op cijfers uit 1918. Met de

³⁵¹ 'Een zeldzame verschijning in ons land. De hamster een merkwaardig knaagdier', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. Staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad*, 1 juni 1940.

oude cijfers werd er beweerd dat de denkbeeldige persoon erop achteruit was gegaan door de Eerste Wereldoorlog, en dat de economische verhoudingen in Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog niet zouden herstellen.³⁵² De berekende gemiddelde Nederlander werd enerzijds gepresenteerd op basis van een toegedichte consumptie en anderzijds op cijfers van voor de oorlog. Het sporadische gebruik werd niet gebaseerd op statistieken die tijdens de oorlog werden gepubliceerd. De berekende gemiddelde Nederlander die de economische eenheid in Nederland van de periode 10 mei 1940 – 1945 representeerde bestond niet. Dit is niet verwonderlijk aangezien er nauwelijks resultaten van bevolkingsonderzoeken werden gepresenteerd (zie 4.1.2 en 4.1.3).

De gemiddelde Nederlander was tijdens de oorlog een denkbeeldige persoon die in de gevestigde pers moest worden overtuigd. Er werd gesteld dat de taalvaardigheid van de gemiddelde Nederlander verbeterd moest worden, zowel de moedertaal als vreemde talen.³⁵³ De denkbeeldige persoon moest de binnenvaart beter op waarde schatten.³⁵⁴ Maar het was vooral de mening van de gemiddelde Nederlander die moest worden bijgesteld. De gemiddelde Nederlander zou tijdens de winter van 1940 – 1941 een voorstander zijn geweest van het Duitse distributiesysteem.³⁵⁵ Hij of zij had niet zwaar. Het was een Nederlander die nog comfortabel leefde, en daarom zag hij het niet dat de armen het wel degelijk zwaar hadden.³⁵⁶ De gemiddelde Nederlander moest twee jaar later beseffen dat het distributiesysteem succesvol was.³⁵⁷ In 1943 moest de gemiddelde Nederlander eindelijk eens voorbij zijn of haar eigen problemen gaan kijken.³⁵⁸ De gemiddelde Nederlander bezat nog wel de culturele lading van een denkbeeldige persoon die diende te worden overtuigd (zie 3.2).

Het was de mening van de gemiddelde Nederlander of dé Nederlander die gewonnen moest worden. Tijdens de eerste drie jaren van de oorlog was het de gevestigde pers die de gemiddelde Nederlander presenteerde als een synoniem voor de typische Nederlander. De denkbeeldige persoon werd aangeboden als een representatie van het volkskarakter of de doorsnee Nederlander.³⁵⁹ Met het concept werd een presentatie aangeboden van de mening

³⁵² ‘De les van 1914-1918. Wat deze periode voor de Nederlandsche volkshuishouding beteekende’, *De Waag*, 14 april 1944.

³⁵³ ‘Taalnootjes. Wankelen en weifelen’, *Het Vaderland*, 30 november 1941.

³⁵⁴ ‘Onze binnenschepen’, *De Tijd*, 21 juli 1944.

³⁵⁵ ‘Boter en margarine, koeien, kippen en varkens’, *Het Vaderland*, 9 december 1940.

³⁵⁶ ‘Het werk van Winterhulp. De armen hebben wij altijd bij ons’, *De Tijd*, 14 januari 1941.

³⁵⁷ ‘Een film over de voedselvoorziening. Nederland moet gevoed worden’, *Het Vaderland*, 20 februari 1942.

³⁵⁸ ‘Volksvoorlichting’, *Limburger koerier. Provinciaal dagblad*, 6 februari 1943.

³⁵⁹ ‘Een menschenkenner geeft raad. Dr. Van Schelven heeft vertrouwen in het jonge geslacht’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 16 mei 1940; en ‘Schrijf maar raak’ en ‘Een grappenmaker met de Nederlandse spraakkunst. Die op rum kon vervoegen alsook verbuigen’, *Het Vaderland*, 16 maart 1941.

van de gehele Nederlandse bevolking.³⁶⁰ Er werden in de gevestigde pers typische Nederlandse eigenschappen gepresenteerd.³⁶¹ Het was een Nederlander die niet werd gekenmerkt door discipline.³⁶² Hij of zij was individualistisch ingesteld. De denkbeeldige persoon dacht alleen maar binnen de kaders van het eigen leven.³⁶³ De gemiddelde Nederlander representeerde een mening van de doorsnee Nederlander of alle Nederlanders die moest worden bijgesteld. Het was een denkbeeldige persoon die net zoals voor de oorlog diende te worden overtuigd (zie 3.2). Tevens was het een representatie van dé Nederlander die een mening had (zie ook 3.3 en 3.4).

Voorals in 1940 werd de gemiddelde Nederlander in de nationaalsocialistische pers gepresenteerd als een synoniem voor de Nederlander. De gemiddelde Nederlander was een synoniem voor de volksaard, de massa of het volk.³⁶⁴ De gemiddelde Nederlander was laf in de ogen van de nationaalsocialisten.³⁶⁵ Het zou een persoon zijn geweest die vooral buitenlandse muziek waardeerde, en de gemiddelde Nederlander diende deze houding te veranderen.³⁶⁶ In 1941 werd er een mening over het concept gepresenteerd. De gemiddelde Nederlander werd gepresenteerd als slechts een statistisch grapje. Het was een persoon die niet bestond. Er kon geen sprake zijn van een eenheidsworst in Nederland, omdat de Nederlandse bevolking zo divers was.³⁶⁷ Na deze kritiek verdwijnt de gemiddelde Nederlander in de nationaalsocialistische pers als een representatie van de typische Nederlander.

Desondanks behield het concept een sterke culturele lading. In de nationaalsocialistische pers was er gedurende de periode 1940 – 1943 sprake van propaganda waarvoor de gemiddelde Nederlander werd gebruikt. De denkbeeldige persoon had de naam vooruitstrevend te zijn, maar leek nauwelijks interesse te hebben voor de nationaalsocialistische beweging in Europa. Toch kon hij of zij niet om het feit heen dat de beweging enorm succesvol was.³⁶⁸ De denkbeeldige persoon moest meer kennis hebben van

³⁶⁰ 'Een film over de voedselvoorziening. Nederland moet gevoed worden', *Het Vaderland*, 20 februari 1942.

³⁶¹ 'De strenge winters. Adriatische Zee in vroeger tijden dichtgevroren naar mildere toekomst?', *De Tijd. Godsdiensdig-staatkundig dagblad*, 10 januari 1941.

³⁶² A. Taal, 'Voldoening en ergernis (ingezonden)', *Het Vaderland*, 13 augustus 1940.

³⁶³ 'Heldengedenkdag', *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 maart 1943.

³⁶⁴ 'Johan Perey: Is ons volk muzikaal?', *De weg. Nationaal weekblad. Nationaal Front*, 3 augustus 1940; en 'Over onze adverteerders', *De zwarte soldaat. Blad voor de WA*, 12 november 1940.

³⁶⁵ 'Over onze adverteerders', *De zwarte soldaat. Blad voor de WA*, 12 november 1940.

³⁶⁶ 'Johan Perey: Is ons volk muzikaal?', *De weg. Nationaal weekblad. Nationaal Front*, 3 augustus 1940.

³⁶⁷ W. A. van Ginkel, 'Gezonde volksinvloed door Nationaal Front', *De Weg*, 22 februari 1941.

³⁶⁸ G. van Duyl, 'De rechte lijn', *De misthoorn. Onafhankelijk en onpolitiek orgaan tot wering van den Joodschen invloed. Officieel orgaan van het Comité tot Bestudering van het Joodsche Vraagstuk*, 19 oktober 1940.

de cultuur- en taalstrijd die elders in Europa werd gevoerd.³⁶⁹ De nieuwe inzichten over de Nederlandse geschiedenis diende de gemiddelde Nederlander te kennen.³⁷⁰ Het particularisme, of het fragmenteren van de politieke macht, moest eindelijk eens uit het systeem verdwijnen. Hij of zij moest de bezwaren tegen een gecentraliseerde overheid opzij zetten.³⁷¹ Het was een persoon wiens politieke mening ten faveure van de Verenigde Staten was, en niet het communisme.³⁷² Het lijden van de gemiddelde Nederlander tijdens de hongervinter moest worden gerelativeerd. Door de eeuwen heen was honger namelijk heel normaal geweest³⁷³ (zie voor de hongervinter 4.1.1). Het concept bleef een representatie van een Nederlander wiens mening moest worden bijgesteld. Het was de mening van de Nederlander in het midden van het politieke spectrum.

Gedurende de periode 1941 – 1943 was er in de ondergrondse pers sprake van een spaarzaam gebruik van de gemiddelde Nederlander die zijn of haar mening moest bijstellen. De denkbeeldige persoon was zwak onderlegd wat betreft het gebruik van statistieken. Dit was een reden waarom de bezetter de Duitse successen op basis van halve waarheden kon presenteren.³⁷⁴ De gemiddelde Nederlander begreep desondanks goed dat het Duitse distributiesysteem ten voordele was van de Duitsers.³⁷⁵ Dezelfde denkbeeldige persoon zou van mening zijn dat Nederland op internationaal niveau niet meer meetelde. De gemiddelde Nederlander diende te beseffen dat Nederland enerzijds een klein land in Europa was, maar dat het land anderzijds met de koloniën wel degelijk meetelde op internationaal niveau.³⁷⁶ Het was een mening van een denkbeeldige persoon die moest worden bijgesteld. Er was noch sprake van het gebruik van de berekende gemiddelde Nederlander noch van een synoniem voor de Nederlander, de massa, het volk of de volksaard (zie ook 3.1 en 3.3).

De toegedichte mening van de gemiddelde Nederlander moest Nederlanders ervan overtuigen dat de verzuiling na de oorlog moest verdwijnen. De gemiddelde Nederlander zou van mening zijn dat de vooroorlogse maatschappelijke verhoudingen slechts hadden geleid tot verdeeldheid. Het communisme en het kapitalisme waren twee uitersten waarvan de denkbeeldige persoon geen voorstander was, en hij of zij was helemaal geen voorstander van het fascisme met de rassentheorieën. Een voorstander van een militaristische maatschappij

³⁶⁹ ‘Kan. Kamiel Looten overleden. Een leven van den Westhoek’, *De Waag*, 23 januari 1942.

³⁷⁰ ‘Voorwoord bij den twaalfden druk’, *De Misthoorn*, 29 augustus 1942.

³⁷¹ ‘Rede prof. Goedewagen’, *Het Vaderland*, 31 mei 1942.

³⁷² ‘De geestelijke oriëntatie in Nederland ten aanzien van Americanisme en Bolsjewisme’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandse Kultuurkamer. Gewijd aan het kulturele leven in Nederland*, 1 september 1943.

³⁷³ ‘De wereld en de honger’, *De zwarte soldaat. Blad voor de WA*, 31 januari 1945.

³⁷⁴ ‘Economisch lassen,niet te droog!’, *Nederland vrij!*, 15 maart 1941.

³⁷⁵ ‘De sprinkhanenplaag’, *Vrijheid*, 19 december 1941.

³⁷⁶ ‘De grenzen van ons Koninkrijk’, *Trouw*, 3 december 1943.

met een leider was de gemiddelde Nederlander niet. Hij of zij was een voorstander van de democratie in combinatie met een rechtvaardige rechtspraak. De denkbeeldige persoon zou geloven in de gelijkwaardigheid van mensen. Gelijkwaardigheid diende een basis te zijn voor een rechtvaardige maatschappij. Hij of zij zou een voorstander zijn van het socialisme, omdat de gelijkwaardigheid zou leiden tot een menswaardig leven voor iedereen. Samenwerking op nationaal en internationaal niveau moest de leidraad voor de toekomst worden.³⁷⁷ Deze uiteenzetting vloeide voort uit de oproep van de Nederlandse elite, die zich tijdens de oorlog had uitgesproken voor de beëindiging van de verzuiling (zie 4.1.1).

Vanaf november 1944 was er in de ondergrondse pers sprake van een grote toename van het gebruik van de gemiddelde Nederlander die uitsluitend zijn of haar mening moest bijstellen. Allereerst waren daar de pogingen om de mening van de denkbeeldige persoon tijdens de hongervinter te beïnvloeden. De gemiddelde Nederlander leed namelijk in de winter van 1944. De tekorten die dagelijks werden ervaren zouden toch de schuld van het stakende spoorwegpersoneel zijn? Nee, de gemiddelde Nederlander begreep heel goed hoe ontwrichtend de staking was voor de Duitse bezetter.³⁷⁸ Tijdens de hongervinter diende de gemiddelde Nederlander te worden ingelicht over de oorlogs- en bezettingsomstandigheden om hem of haar door de zware tijden te loodsen.³⁷⁹ De gemiddelde Nederlander had honger. Door de honger was hij of zij geneigd om niet verder dan zijn of haar dagelijkse problemen te kijken. In deze egoïstische houding van de gemiddelde Nederlander moest een verandering komen.³⁸⁰ Waren het niet de Amerikanen en de Engelsen die het leven van hun zonen hadden gegeven voor onze vrijheid?³⁸¹ Hij of zij geloofde niet in de propaganda van de Duitsers dat er sprake zou zijn van hongersnoden in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie.³⁸² Aan het einde van de winter bleek de gemiddelde Nederlander nog steeds niet verder te kijken dan zijn eigen slechte persoonlijke omstandigheden. Hij of zij moest echter beseffen dat er sprake was van grote militaire successen.³⁸³ Het was de gewone Nederlander in het midden die de gemiddelde Nederlander fictief personifieerde.

De militaire successen leidden aan het einde van de oorlog tot pogingen om de mening van de gemiddelde Nederlander te beïnvloeden. De denkbeeldige persoon moest beseffen dat

³⁷⁷ 'Naar de grootst gemene deler', *De Vonk*. 'Uit de vonk zal de vlam opwaaien' (*Poesjkin*), 20 juli 1941; heruitgave op 20 januari 1942 en 15 mei 1942.

³⁷⁸ 'Geen Spoorwegstaking? Dan zou de Duitse roover vrij spel hebben', *Het Parool*, 17 oktober 1944.

³⁷⁹ 'Belangrijke mededeling', *Vrijheid. Bulletin voor Amsterdam en omgeving*, 18 december 1944.

³⁸⁰ 'Gevaarlijke kant', *De marskramer. Voorwaarts vaderland, riemen om de kin, met God door bloed en tranen een schoner toekomst in*, 13 december 1944.

³⁸¹ 'Vrijwillig naar Indië', *Stemmen uit Londen*, 23 december 1944.

³⁸² 'De B.N.P. en Max himself', *De nieuwe Haagsche. Algemeen Nederlandsch weekblad*, 31 maart 1945.

³⁸³ 'Wordt wakker!', *Trouw. Speciale uitgave voor 's-Gravenhage en omstreken*, 7 februari 1945.

de vooroorlogse politieke verhoudingen niet goed waren geweest, ondanks dat weinig Nederlanders hun eigen land niet konden voorstellen zonder de politieke verdeeldheid.³⁸⁴ De naoorlogse ouders moesten hun kinderen opvoeden waarbij het idee van nationale saamhorigheid centraal stond. De gemiddelde Nederlander was namelijk het eindproduct van de gezinsopvoeding. Dit zou leiden tot een jonge generatie die hun kinderen zouden opvoeden als Nederlanders die geloofden in Nederland als een nationale eenheid.³⁸⁵ Echter, allereerst diende de gemiddelde Nederlander ervan te worden overtuigd dat hij of zij armer was geworden, terwijl andere mensen zich juist hadden verrijkt.³⁸⁶ De denkbeeldige persoon of iedere Nederlander diende zich in de bevrijde gebieden te richten tot de militaire autoriteiten.³⁸⁷ Het was een Nederlander die zich bewust moest zijn van het belang van Nederlands-Indië voor het Nederland van na de bevrijding. Hij of zij moest willen vechten voor het behoud van de kolonie, net zoals de Canadezen voor ons hadden gevochten.³⁸⁸

De gemiddelde Nederlander bleek tijdens de Tweede Wereldoorlog een representatie te zijn geweest van de gewone Nederlander. Door het gebrek aan gepubliceerde bevolkingsonderzoeken was de berekende gemiddelde Nederlander niet aanwezig. De denkende eigenschappen en de mening van de gemiddelde Nederlander zijn de belangrijkste elementen die leidden tot pogingen om de denkbeeldige persoon te overtuigen. Gedurende de beginjaren van de oorlog was er in de openbare pers sprake van het gebruik van de gemiddelde Nederlander als een definitie van de typisch Nederlandse eigenschappen. In 1941 werd er in de nationaal socialistische pers kritiek geuit op het gebruik van de gemiddelde Nederlander. Vervolgens verdwijnt uit het openbare vertoog het gebruik van de gemiddelde Nederlander op basis van de volksaard. Desondanks bleef de mening van de gemiddelde Nederlander of de gewone Nederlander van belang voor de nationaalsocialisten.

In de ondergrondse pers is er vanaf 1941 sprake van een spaarzaam gebruik van het concept dat vooral was gebaseerd op een mening. Het concept werd gebruikt om de gewone Nederlander te overtuigen. Tijdens de hongerwinter nam het gebruik toe. Het was een persoon die moest begrijpen dat hij of zij het enorm zwaar ervaren leed van de oorlog nog even moest

³⁸⁴ ‘De politiek van na de oorlog (tweede vervolg), *Voor God en Koning*, 17 november 1944.

³⁸⁵ ‘Blik in de toekomst (V), *Accu. B(etrouwbare) B(erichten) C(entrale)*, 19 november 1944.

³⁸⁶ ‘VRIJ!’, *Het Nieuws*, 5 mei 1945.

³⁸⁷ ‘Rede van den Ned. Min. van Binnenlandse Zaken’, *De vrije pers*, 15 januari 1945; ‘Rede van den Min. van Binnenlandse Zaken, Mr. Burger, gehouden zaterdag 13 januari voor de zender Herrijzend Nederland’, *Nederlandsch nieuws. Uitgave van het Oranje-bulletin voor Delft en omstreken*, 16 januari 1945; en Verkort verslag van de radiorede dd. 4/1' 45 deer den voormaligen Minister’, *Het Parool bulletin. Voor Alkmaar en omgeving verzorgd door ROBU*, 29 januari 1945.

³⁸⁸ ‘Voor de bevrijding van Indië’, *Trouw*, 11 november 1944, herdrukt 4 december 1944 en 15 december 1944.

ondergaan. Een gewone Nederlander die was en werd voorbereid op het nieuwe Nederland van na de oorlog. Opvallend is dat in de ondergrondse pers de gemiddelde Nederlander niet werd gebruikt als synoniem voor de Nederlander, de massa, het volk of de volksaad.

Waarschijnlijk was het gebruik van het concept op deze wijze besmet geraakt door het gebruik in de openbare pers gedurende de eerste oorlogsjaren.

5.2 De berekende gemiddelde Nederlander 1945 – 1965

In dit deelhoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de vraag hoe de berekende gemiddelde Nederlander zich ontwikkelde gedurende de periode 6 mei 1945 – 1965. De berekende gemiddelde Nederlander kon onder andere worden geconstrueerd op basis van de verzamelde gegevens over het inkomen, de consumptie of de fysiek meetbare eigenschappen van Nederlanders (zie 3.1). De berekende gemiddelde Nederlander was tijdens de oorlog nagenoeg verdwenen (zie 5.1). Vanaf 1945 was een nieuw fenomeen in opkomst, namelijk het steekproefonderzoek. Er werden opiniepeilingen en onderzoeken naar de gehele markt uitgevoerd (zie 4.1.3 en 4.2.2). Vlak na de Tweede Wereldoorlog werden voor de eerste keer de peilingen van de publieke opinie in Nederland gepresenteerd die aan het concept konden worden gekoppeld (zie 4.1.4 en 4.2.3).

Gedurende de periode 6 mei 1945 – 1965 werd de mening van de gemiddelde Nederlander nagenoeg niet gebaseerd op de resultaten van opiniepeilingen. In 1946 werd slechts twee maal een meerderheidsmening aan de gemiddelde Nederlander gepresenteerd op basis van opiniepeilingen (zie 4.1.4).³⁸⁹ Vanaf 1946 tot 1964 werd de mening van de gemiddelde Nederlander niet ontleend aan de gepubliceerde opiniepeilingen. Pas vanaf 1964 is er tweemaal sprake van een gemiddelde Nederlander die een mening presenteerde op basis van een opiniepeiling.³⁹⁰ De toegevoegde waarde van dit onderzoek is dat tot 1964 de mening van de gemiddelde Nederlander niet werd gefundeerd op de uitkomsten van opiniepeilingen. De toegedichte mening van de gemiddelde Nederlander had voor de Tweede Wereldoorlog bestaan (zie 3.4). De mening was de reden geweest voor het overtuigen van de denkbeeldige persoon tijdens de Oorlog (5.1). De steekproefmethode als basis voor de opiniepeilingen en de marktonderzoeken zou echter algemeen zijn geaccepteerd in 1955 (zie 4.1.3). Desalniettemin

³⁸⁹ ‘Nederlandsche Stichting voor Statistiek afdeling opinieonderzoek’, *Elseviers Weekblad*, 6 april 1946; en Nederlandsche Stichting voor Statistiek, ‘Elseviers opinie-onderzoek. Publiek kiest de nieuwe spelling’, *Elseviers Weekblad*, 6 april 1946.

³⁹⁰ ‘Gemiddelde Nederlander: leger noodzakelijk kwaad’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1964; en ‘Pistool en sabel. De oude knelvraag’, *Elseviers Weekblad*, 23 oktober 1965.

werden de uitkomsten van opiniepeilingen nagenoeg niet verbonden aan de gemiddelde Nederlander.

Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor bij de marktonderzoeken. Gedurende de periode 1945 – 1965 werd de consumptie van de gemiddelde Nederlander nagenoeg niet gefundeerd door de marktonderzoeken van de NSS. Zo kocht hij of zij in 1949 minder luxe eten dan de gemiddelde Brit, en lag de vleesconsumptie lager.³⁹¹ De uitkomsten van *Consumentenonderzoek najaar 1953* in Nederland (zie ook 4.1.4) had in 1955 geleid tot een reactie in de pers, maar er was geen sprake van een ontlening van de consumptie van de gemiddelde Nederlander op het marktonderzoek³⁹². In 1961 werd de consumptie van de gemiddelde Nederlander gekoppeld aan *Mensen en boeken*.³⁹³ Dit zijn koppelingen met marktonderzoeken die het consumptiegedrag van de gemiddelde Nederlander constitueerden (zie 4.2.4). De uitkomsten van de marktonderzoeken werden net zoals de uitkomsten van de opiniepeilingen nagenoeg niet gekoppeld aan de berekende gemiddelde Nederlander. De toegevoegde waarde van dit onderzoek is dat de uitkomsten van steekproefonderzoeken nauwelijks een basis vormden voor het toekennen van eigenschappen aan de gemiddelde Nederlander.

Gedurende de jaren vijftig was het vrijwel uitsluitend de consumptie van de gemiddelde Nederlander die spaarzaam werd gepresenteerd in de regionale kranten. In 1950 werd de bijdrage aan het nationale inkomen gebruikt als een argument.³⁹⁴ De gemiddelde Nederlander stond open voor de metingen van de vrijetijdsbesteding. Zo ging hij of zij twee keer per jaar naar het zwembad en een keer naar het badhuis.³⁹⁵ Souvenirs werden slechter verkocht waardoor kon worden geconcludeerd dat hij of zij minder had te besteden.³⁹⁶ De denkbeeldige persoon ging acht keer per jaar naar de bioscoop, en gaf zestig procent van zijn geld voor de vrije tijd uit aan het bioscoopbezoek.³⁹⁷ De inkomensstatistiek was niet vertegenwoordigd. Misschien werd dit veroorzaakt door het feit dat de inkomensstatistiek door het CBS vanaf 1947 werd gebaseerd op de steekproef (zie 4.1.2).

³⁹¹ Van E. 'Aspecten van landbouw en veeteelt. Totale bodemopbrengst moet stijgen. Verliespost handelsbalans: half miljard', *Elseviers Weekblad*, 19 november 1949.

³⁹² 'Allerhand. ...En land', *Limburgsch dagblad*, 17 mei 1955.

³⁹³ Michel van der Plas, 'Mensen en boeken 1961', *Elseviers Weekblad*, 11 november 1961.

³⁹⁴ 'Romeinse Notities', *Limburgsch Dagblad*, 4 februari 1950.

³⁹⁵ 'Nederlander gaat weinig naar zwem- of badinrichting. 82% der woningen heeft waterleiding?', *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 juni 1951.

³⁹⁶ 'Augustus kan veel goed maken. Minder toeristen in voorseizoen dan andere jaren. Vakantieganger niet meer honkvast', *Limburgsch dagblad*, 26 juli 1952.

³⁹⁷ 'Nadere kennis in Leeuwarden. "Filmcentrum" voert het pleit voor filmvorming', *Friese koerier*, 17 september 1957; en 'H. Wielek over sociale betekenis film. Filmcursus zal doorgang vinden in streekcentrum', *Friese koerier*, 8 maart 1957.

De uitkomsten van de volkstellingen boden een mogelijkheid om eigenschappen van de gemiddelde Nederlander te berekenen. De resultaten van de volkstelling van 1947 (zie 4.1.2) leidden tot het vergelijken van een economische eigenschap van de gemiddelde Nederlander ten opzichte van de Fries in 1949. Tevens werd op basis van de geboorte- en sterftecijfers van het CBS geconcludeerd dat de gemiddelde leeftijd van de Nederlander was gestegen.³⁹⁸ In 1960 werd er mede op basis van de gemiddelde Nederlander de Nederlander een spiegel voorgehouden. Het leefoppervlak van de denkbeeldige persoon werd gepositioneerd ten opzichte van de Zuid-Hollander en de Drent.³⁹⁹ De inkomensstatistiek geldt niet als basis voor de berekende eigenschappen van het concept. De volkstellingen waren gebaseerd op een volledige telling van de Nederlandse bevolking (zie 1.2.3). Deze uitkomsten lijken zich meer te lenen voor een presentatie van de gemiddelde Nederlander dan de steekproefonderzoeken, maar er is sprake van slechts twee bronnen.

Vanaf 1960 is er in *Elseviers weekblad* een ontwikkeling waarneembaar waarin het concept van meer eigenschappen van de vooroorlogse gemiddelde Nederlander terugkeeg. De consumptie van de gemiddelde Nederlander werd vergeleken met de consumptie van representanten van andere landen. De frisdrankconsumptie van de gemiddelde Nederlander lag lager dan die van de gemiddelde Amerikaan of Zweed, omdat in de Verenigde Staten en Zweden meer frisdrank werd gedronken.⁴⁰⁰ De gemiddelde Nederlander consumeerde minder eieren dan de gemiddelde Amerikaan, de gemiddelde Belg en de gemiddelde Brit.⁴⁰¹ Het was het positioneren met gemiddelde mensen uit andere landen dat lijkt te zijn teruggekeerd (zie 3.1).

In 1961 blijkt de gemiddelde Nederlander van waarde te zijn voor de kledingindustrie. De fysieke afmetingen van de gemiddelde Nederlander of de gemiddelde man waren onderzocht. De fysieke eigenschappen van de denkbeeldige persoon werden leidend voor een nieuw matensysteem voor de Nederlandse markt. Met behulp van een grote steekproef werd een onderzoek uitgevoerd. De uitkomsten van de steekproef werden gepresenteerd als de beste meting van de gemiddelde Nederlander tot dan toe, omdat voorheen de gemiddelde lengte werd gebaseerd op de militaire keuringen. De gemiddelde Nederlander was 1,77 meter lang en woog 71 kilogram.⁴⁰² Het bedrijfsleven was niet alleen op zoek naar de consumptie

³⁹⁸ 'Nederland in cijfers. Zijn de Friezen werkelijk zo deugzaam. Wij worden ouder en langer', *Elseviers Weekblad*, 12 maart 1949.

³⁹⁹ 'Aanzienlijke verschillen in het groeitempo der Nederlandse gemeenten', *Elseviers Weekblad*, 17 september 1960.

⁴⁰⁰ 'Ook over ons land gaat een vassende stroom frisdranken', *Elseviers Weekblad*, 14 mei 1960.

⁴⁰¹ M.G.H. Postma, 'Ieder een eigen hen', *Elseviers Weekblad*, 5 augustus 1961.

⁴⁰² J. Sittig, 'De maten van de gemiddelde Nederlander', *De Kern*, 1 mei 1961.

van de gemiddelde Nederlander, maar ook naar een matenmodel waarop confectiekleding voor de Nederlandse man kon worden gebaseerd.

Vanaf 1960 was er sprake van een terugkeer van gepresenteerde cijfers van de gemiddelde Nederlander over meerdere jaren. De consumptie van kleding was gemeten. Zo kocht hij eens in de twee jaar een kostuum, wat een toename inhield.⁴⁰³ Het aantal schoenen dat de denkbeeldige persoon kocht was gestegen.⁴⁰⁴ De gemiddelde Nederlander was meer eieren gaan consumeren. Dit bevestigde dat de welvaart in Nederland was toegenomen. Hieruit werd geconcludeerd dat reclame het gedrag van de ingebeelde persoon had beïnvloed.⁴⁰⁵ Naar aanleiding van de geboorte van de twaalf miljoenste Nederlander werd de gemiddelde Nederlander geprojecteerd op de toekomst. Mocht de bevolkingsgroei in hetzelfde tempo doorgaan, dan zou hij of zij een kleiner gemiddeld leefoppervlak krijgen in het jaar 2000.⁴⁰⁶ De berekende gemiddelde Nederlander van voor de Tweede Wereldoorlog werd ook gepresenteerd op basis van vergelijkingen over meerdere jaren (zie 3.1).

Vanaf 1961 werd het inkomen van de berekende gemiddelde Nederlander weer als een argument in de Nederlandse politiek gebruikt. Met het inkomen van de gemiddelde Nederlander en de gemiddelde Engelsman moest rekening worden gehouden ten dienste van een goede samenwerking in Europees verband.⁴⁰⁷ Ter ondersteuning van de plannen van de PvdA was er berekend dat de denkbeeldige persoon er twee procent op vooruit zou gaan.⁴⁰⁸ De hoogte van de prijs van vlees was een argument, omdat de gemiddelde Nederlander zich destijds zou bedenken om het op tafel te zetten.⁴⁰⁹ Deze Nederlander had behoefte aan een zo groot mogelijk levensmiddelenpakket, en dat werd ingezet als argument voor de onderhandelingen voor de Europese samenwerking.⁴¹⁰ Het inkomen van de gemiddelde Nederland was voor de Oorlog al een politiek argument geweest (zie 3.1).

Gedurende de periode 1945 – 1965 was de berekende gemiddelde Nederlander grotendeels afwezig. Pas rond 1960 vangt er een proces aan dat er mogelijk toe zou leiden dat de berekende gemiddelde Nederlander alle oude eigenschappen weer zou terugkrijgen. De uitkomsten van de steekproefonderzoeken werden nagenoeg niet gekoppeld aan het concept. Steekproefonderzoeken leverden nauwelijks resultaten die werden geaccepteerd in Nederland

⁴⁰³ ‘Een rij-kostuums met lange, smalle revers’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 februari 1965.

⁴⁰⁴ ‘Schoenen’, *De Kern*, 1 februari 1963.

⁴⁰⁵ Mr. M.G.H. Postma, ‘Ieder een eigen hen’, *Elseviers Weekblad*, 5 augustus 1961.

⁴⁰⁶ ‘Wat te doen met 20 miljoen?’, *Elseviers Weekblad*, 5 oktober 1963.

⁴⁰⁷ ‘Lage ionen’, *Elseviers Weekblad*, 2 september 1961.

⁴⁰⁸ ‘Elders geknipt. Prof. Pen over P.v.d.A.’, *Friese Koerier*, 15 juni 1963.

⁴⁰⁹ ‘Wat anderen er van zeggen. Slechte beurt’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 december 1963.

⁴¹⁰ ‘In E.E.G. hoger grondprijzen bij gelijke pacht prijs’, *Friese Koerier*, 4 mei 1963.

als een basis voor de berekende gemiddelde Nederlander. De inkomensstatistiek ontbreekt tot 1961 wanneer het inkomen van de gemiddelde Nederlander een argument werd in de politiek. De consumptie bleek spaarzaam te worden gekoppeld.

5.3 De denkende de gemiddelde Nederlander 1945 – 1965

De denkende gemiddelde Nederlander werd voor de oorlog gepresenteerd als een persoon die te weinig afwist van zowel zijn eigen land als van anderen. Het was een opvoedkundige toon die werd aangeslagen naar de gemiddelde Nederlander. De berekening had een sterke culturele lading gekregen door er een denkende eigenschap aan toe te voegen (zie 3.2). Tijdens de oorlog was het de gemiddelde Nederlander of de gewone man die de mening diende te wijzigen (zie 5.1). De berekende gemiddelde Nederlander was tot 1960 grotendeels verdwenen. (zie 5.2). In dit deelhoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de vraag hoe de denkende gemiddelde Nederlander zich ontwikkelde gedurende de periode 1945 – 1965.

Vanaf 1945 tot 1949 werd de denkende gemiddelde Nederlander amper gebruikt. De denkbeeldige persoon moest meer van de Japanse overheersing in Nederlands-Indië afweten.⁴¹¹ Het Japanse verlies ging grotendeels voorbij aan de gemiddelde Nederlander en de meerderheid van de Nederlanders, omdat in zijn of haar ogen de Tweede Wereldoorlog met de val van Italië en Duitsland al voorbij was.⁴¹²

Vanaf 1949 keert de opvoedkundige toon naar de gemiddelde Nederlander weer terug. De gemiddelde Nederlander had te weinig op met de hoge cultuur. In 1949 moest hij of zij een boek lezen om meer in contact te komen met de moderne beeldhouwkunst.⁴¹³ Dit gebrek aan interesse bleek in 1959 nog steeds te bestaan. Het investeren in moderne kunst was niet iets wat de gemiddelde Nederlander deed.⁴¹⁴

Er was tevens weer sprake van een hiaat aan kennis over Nederland. De gemiddelde Nederlander wist te weinig af van de Friese mentaliteit.⁴¹⁵ Nederlandse schilders uit het verre verleden konden eveneens op weinig interesse rekenen.⁴¹⁶ Daarnaast wist de denkbeeldige

⁴¹¹ 'Waarom een Japan nummer? Inleiding', *De bevrijding. Weekblad uitgegeven door de Indonesische Vereniging Perhimpunan Indonesia*, 15 mei 1945.

⁴¹² 'Bevrijding', *De opdracht. Tijdschrift gewijd aan het Nieuwe Indië*, 15 september 1945.

⁴¹³ 'Nieuwe boeken. Kort commentaar', *Elseviers Weekblad*, 3 september 1949.

⁴¹⁴ CH. Wentinck, 'Gidsen en dwaalsporen in de doolhof van de kunst. Kunsthandel in Nederland', *Elseviers Weekblad*, 13 juni 1959.

⁴¹⁵ 'Olie op Fries vuur', *Friese Koerier*, 12 maart 1954.

⁴¹⁶ 'Kunst in Holland. Jan Steen in het Mauritshuis. Fascinerende tentoonstelling in Den Haag', *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 januari 1959.

persoon te weinig van de eeuwenoude band tussen de Oranjes en de stad Breda.⁴¹⁷ Het Nederland van destijds was ook onbekend. De gemiddelde Nederlander moest de economische waarde van Groningen beter kennen.⁴¹⁸ Daaraan moest de kennis van de mijnen in Limburg worden toegevoegd.⁴¹⁹ Een andere economische activiteit viel buiten het interessegebied van de gemiddelde Nederlander. Hij of zij wist ook nauwelijks iets van het zeemansleven.⁴²⁰

Kennis over gebieden buiten Europa bleek nog altijd zeer gering te zijn. Op school had hij of zij hoogstens de namen van de koloniën geleerd, maar meer ook niet.⁴²¹ De denkbeeldige persoon moest worden overtuigd van het belang van de koloniën.⁴²² De kolonie Suriname stond alleen bekend als het land van de bauxiet.⁴²³ Van Nieuw-Guinea, een andere kolonie, kon hij of zij zich nauwelijks een beeld vormen.⁴²⁴ De gevolgen van de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan Indonesië bleven de gemiddelde Nederlander in 1956 nog vreemd.⁴²⁵ De overdracht had plaatsgevonden in 1949 (zie 4.1.1). De internationale oriëntatie van de gemiddelde Nederlander lijkt te zijn verbeterd. Hij of zij wist alleen nog te weinig af van Afrika of Brazilië.⁴²⁶

Tevens keert de identiteitsrelatie op basis van vergelijkingen met gemiddelde mensen met een andere nationaliteit terug. Historisch besef was een reden om hem of haar te vergelijken met de gemiddelde Fransman.⁴²⁷ De denkbeeldige persoon moest begrijpen dat het verlies van Algiers voor de gemiddelde Fransman zwaarder woog dan het verlies van Nederlands-Indië voor de gemiddelde Nederlander.⁴²⁸ De gemiddelde Nederlander had een

⁴¹⁷ 'Ere naam "Oranjestad", dankzij de eeuwenoude band met het vorstenhuis', *Limburgsch Dagblad*, 22 juli 1952.

⁴¹⁸ F. van der Molen, 'Sterk klopt Groningens industriële hart', *Elseviers Weekblad*, 28 november 1953.

⁴¹⁹ Bertus Aafjes, 'Als een spin aan een herfstdraad. Heroïk van een tocht in de mijn', *Elseviers Weekblad*, 25 juni 1955; en Bertus Aafjes, 'Hoe gevaarlijk is de mijn?', *Elseviers Weekblad*, 3 september 1955.

⁴²⁰ W. Bleeker, 'Kennis van de wereldzeeën. Boek voor een zeegaand volk', *Elseviers Weekblad*, 9 augustus 1952; en Bertus Aafjes, 'Waar bleven wij zonder hem', *Elseviers Weekblad*, 21 december 1957; en Bertus Aafjes, 'Zeeman, o zeeman', *Elseviers Weekblad*, 25 januari 1958.

⁴²¹ M. Reckman, 'Propaganda van de goede soort. Hoe leeft en woont men in Suriname?', *Elseviers Weekblad*, 5 mei 1951.

⁴²² "'Tisna" opende haar poorten', *Nieuwsblad van Friesland*, 6 februari 1950.

⁴²³ C. Berkhouwer, 'Nederland en de bloei van Suriname', *Elseviers Weekblad*, 20 juli 1957.

⁴²⁴ 'Nieuw-Guinea', *Elseviers Weekblad*, 31 oktober 1959.

⁴²⁵ Zuid-Molukker, 'Bede om recht voor een ongelukkig volk', *Elseviers Weekblad*, 27 september 1956.

⁴²⁶ 'Heerlense Priester in ver, vreemd land. Spiritisme viert zijn hoogtij in het katholiek Brazilië. Bandeloze pers doet haar verderfelijke invloed op bevolking gelden. Twee priesters op 40.000 zielen', *Limburgsch Dagblad*, 18 januari 1951; en 'Internationale zendingsconferentie te Oegstgeest. Voor Nederlandse zending gaat in Afrika nieuwe wereld open. Uit de kerken', *Friese Koerier*, 20 september 1958.

⁴²⁷ A. Glavimans, 'Een romantische film. Ruy Blas als zoon van Hugo en Cocteau', *Elseviers Weekblad*, 2 oktober 1948.

⁴²⁸ H.A. Lunshof, 'Frankrijk vreest een tweede Sedan', *Elseviers Weekblad*, 19 april 1958.

handschrift dat slechter was dan dat van de gemiddelde Engelsman.⁴²⁹ Uit de bijdrage aan het nationaal inkomen kon er worden geconcludeerd dat Nederland het ten opzichte van de Verenigde Staten en Italië nog niet zo slecht had, ondanks dat de pers moord en brand schreeuwde over armoede.⁴³⁰

Vanaf 1960 bleek de algemene kennis van de gemiddelde Nederlander nog zeer gering te zijn. De denkbeeldige persoon moest meer boeken kopen, zodat hij de literatuur meer ging waarderen.⁴³¹ De gemiddelde Nederlander had meer interesse in kleding dan in een mooie vaas, maar daarmee werd waarschijnlijk de kunstzinnigheid nog steeds overschat.⁴³² De denkbeeldige persoon en niet de experts moest de economische waarde gaan inzien van de gevonden gasbel bij Slochteren.⁴³³ Het beeld dat de denkbeeldige persoon van de noordelijke provincies had, was nog ouderwets en berustte op vooroordelen.⁴³⁴ Daarnaast wist hij of zij te weinig af van de landbouw in eigen land.⁴³⁵ Het afgelegen Zeeuws-Vlaanderen was tevens een gebied dat op weinig interesse kon rekenen van de gemiddelde Nederlander.⁴³⁶ De kennis over de koloniën bleef nog steeds beperkt. Van Suriname wist hij of zij nog steeds te weinig.⁴³⁷

Vooraf gedurende de eerste helft van de jaren zestig was er een trend te zien waarin de gemiddelde Nederlander direct een onderdeel werd van het politieke debat in Nederland. Zijn mening werd hem toegedicht. In toenemende mate werd de gemiddelde Nederlander gebruikt in de politiek als argument. Allereerst moest hij of zij worden overtuigd van de waarde van de dienstplicht. De negatieve houding diende te worden herzien.⁴³⁸ De samenwerking met de Duitse landmacht bleef echter iets waar de gemiddelde Nederlander te weinig van wilde weten.⁴³⁹ Hij had namelijk nauwelijks interesse in de Europese gedachte.⁴⁴⁰ Tot slot had de gemiddelde Nederlander het financieel beter dan veel andere gemiddelde mensen in het

⁴²⁹ M. v.d. P., 'Herzie uw slordig handschrift', *Elseviers Weekblad*, 12 januari 1952.

⁴³⁰ 'Romeinse Notities', *Limburgsch Dagblad*, 4 februari 1950.

⁴³¹ Michel van der Plas, 'Mensen en boeken 1961', *Elseviers Weekblad*, 11 november 1961.

⁴³² Joost de Klerk, 'De misse daad. "mantel"-mevrouw', *Elseviers Weekblad*, 14 april 1962.

⁴³³ D. K.D. Bosch, 'Nieuwe dimensies. De gasbel van Slochteren', *Elseviers Weekblad*, 13 oktober 1962; en 'Amerikaans blad oordeelt: Slochtergas brengt de Nederlandse levensstandaard krachtig omhoog', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 mei 1963.

⁴³⁴ 'Een Westerling in het Noorden schrijft: "Beeld van Noorden als achtergebleven gebied is thans ronduit absurd"', *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 december 1964.

⁴³⁵ 'Fraai boek over Loppersum. Ter gelegenheid van honderd jaar afdeling Groninger Maatschappij', *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 september 1960.

⁴³⁶ F. v.d. Molen, 'Sluis hees als toeristencentrum', *Elseviers Weekblad*, 1 oktober 1960.

⁴³⁷ 'Smaakvolle tentoonstelling. Surinaamse ontdekkingen doen op Zwolse expositie', *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 september 1963.

⁴³⁸ H.A.L., 'Reorganisatie landmacht: doorgaan!', *Elseviers Weekblad*, 27 maart 1965.

⁴³⁹ 'Maar aan wennen', *Friese Koerier*, 26 maart 1960.

⁴⁴⁰ "'Europa 1.2.3.': in 1 of 1 in 3?", *Friese Koerier*, 24 december 1963.

buitenland. De denkbeeldige persoon moest niet meer om nog meer sociale voorzieningen vragen.⁴⁴¹

Vergeleken met de voorgaande periodes was er gedurende de periode 1945 – 1965 sprake van nagenoeg een vergelijkbaar gebruik van de denkende gemiddelde Nederlander. Na 1945 leek de denkende gemiddelde Nederlander te zijn verdwenen, maar het gebruik keerde vanaf 1949 weer terug. De gemiddelde Nederlander was een persoon die over het eigen land, de koloniën en andere landen meer moest weten. De houding van de denkbeeldige persoon werd vergeleken met houdingen van vergelijkbare concepten uit andere landen. De denkende gemiddelde Nederlander bestond nog steeds in de pers, terwijl de berekende gemiddelde Nederlander nagenoeg was verdwenen. Vanaf 1960 werd, net zoals bij de berekende gemiddelde Nederlander, de denkende gemiddelde Nederlander onderdeel van de politieke discussie in Nederland. Het was de representatie van de gewone man die meetelde.

5.4 Als een representatie van de nationale eenheid 1945 – 1965

Naast de berekende en denkende gemiddelde Nederland was vanaf 1918 tot en met 1940 sprake van de gemiddelde Nederlander als een representatie van dé Nederlander of een symbool van de Nederlandse nationale identiteit (zie 3.3). Deze representatie van de gemiddelde Nederlander verdween na 1940 (zie 5.1). Gedurende de periode 1945 - 1960 was de berekende gemiddelde Nederlander nagenoeg verdwenen, maar het concept bleef een sterke culturele lading behouden als een denkbeeldige persoon die diende te worden overtuigd. Vanaf 1960 werden zowel de berekende als de denkende gemiddelde Nederlander belangrijk in de politiek (zie 5.2 en 5.3). In dit deelhoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de vraag hoe de gemiddelde Nederlander als een representatie van de Nederlander zich ontwikkelde in de pers gedurende de periode 1945 – 1965.

Van 1945 tot 1951 was er geen sprake van het gebruik van het concept als een synoniem van noch de Nederlander noch typisch Nederlandse eigenschappen. Vanaf de oorlog was er sprake van de wederopbouw. Nederland zou langzaam als een nationale eenheid worden ervaren (zie 4.1.1 en 4.2.1). Van 1951 tot 1960 werden de eigenschappen van de gemiddelde Nederlander uitgebreid van een synoniem voor dé Nederlander naar een representatie van nationale eenheid. In 1951 en 1952 werd het concept in de regionale kranten gebruikt als een

⁴⁴¹ ‘Welvaartsstaat’, *Friese Koerier*, 9 juni 1961.

representatie van eenheid. Het concept representeerde eigenschappen die wij bezaten.⁴⁴² Van 1951 tot 1960 was er sprake van vergelijkbaar gebruik in *Elseviers weekblad*. De gemiddelde mens was niet uitsluitend de arbeidersmassa.⁴⁴³ Het was een representatie van een doodgewone man.⁴⁴⁴ Het was de doorsnee Nederlander.⁴⁴⁵ Het was een definitie voor de volksaard op basis van typisch Nederlandse eigenschappen.⁴⁴⁶ Het concept gaf weer wie wij waren.⁴⁴⁷

Er werden weer typisch Nederlandse eigenschappen gepresenteerd met het gebruik van het concept. In 1951 en 1952 was het in de regionale kranten een presentatie van een Nederlander die eigen baas wilde zijn.⁴⁴⁸ Typisch Nederlands was het afgeven op 'buitenlanders'.⁴⁴⁹ In *Elseviers weebblad* was hij of zij van nature wantrouwig tegenover de Europese samenwerking. Het lag in onze volksaard om nuchter te zijn. Veranderingen riepen bij ons wantrouwen op.⁴⁵⁰ Want de gemiddelde Nederlander was de bekende Nederlander.⁴⁵¹ Het concept bleek ook open te staan voor projecties op de Nederlander uit het verleden. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog hoorde de gemiddelde Nederlander niet bij de kleine groep calvinisten.⁴⁵² De gemiddelde Nederlander was nuchter gebleven in 1918.⁴⁵³ Voor de oorlog werden er typisch Nederlandse eigenschappen gepresenteerd met het gebruik van het concept (zie 3.3).

Vanaf 1960 tot en met 1965 bleef de gemiddelde Nederlander in *Elseviers weekblad* een representatie van de eenheid in Nederland. De denkbeeldige persoon was geschokt geweest door het begin van de oorlog in 1940 en dat representeerde de schok van de hele natie.⁴⁵⁴ Het concept werd gebruikt als een representatie van ons.⁴⁵⁵ Een denkbeeldige

⁴⁴² 'Ons verzet bekend', *Limburgsch Dagblad*, 5 juni 1952; 'De belastingdruk op bedrijven', *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 januari 1951; en 'Ontbindende kracht in de samenleving', *Limburgsch Dagblad*, 1 juli 1952.

⁴⁴³ W.H. Gispen, 'Van de textiel begint de victorie. De horde van de jaarbeurs', *Elseviers Weekblad*, 5 april 1952.

⁴⁴⁴ Dick Ouwendijk, 'Het recht op eigen geweten: conflict en opdracht', *Elseviers Weekblad*, 16 mei 1959.

⁴⁴⁵ M. Reckman, 'Propaganda van de goede soort. Hoe leeft en woont men in Suriname?', *Elseviers Weekblad*, 5 mei 1951.

⁴⁴⁶ H.A. Lunshof, 'Strijdom: een hard en onbuigzaam man', *Elseviers Weekblad*, 18 december 1954; en H.A. Lunshof, 'Toch Pasen. Laat ons het daglicht afwachten', *Elseviers Weekblad*, 20 april 1957.

⁴⁴⁷ H.A. Lunshof, 'Toch Pasen. Laat ons het daglicht afwachten', *Elseviers Weekblad*, 20 april 1957.

⁴⁴⁸ 'De belastingdruk op bedrijven', *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 januari 1951; en 'Ontbindende kracht in de samenleving', *Limburgsch Dagblad*, 1 juli 1952.

⁴⁴⁹ 'Limburger werd Amerikaan. In de Verenigde-Staten vond Paul Dormans, uit Uhachsberg, n werkkring en de vrouw van zijn hart', *Limburgsch Dagblad*, 11 januari 1951.

⁴⁵⁰ H.A. Lunshof, 'Toch Pasen. Laat ons het daglicht afwachten', *Elseviers Weekblad*, 20 april 1957.

⁴⁵¹ Jan Wisse, 'Goede opvoering van La Bohème', *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958.

⁴⁵² Geurt Brinkgreve, 'Aantrekkelijk expositie te Dordrecht. 80 jarige Tweede Wereldoorlog met eigen middelen', *Elseviers Weekblad*, 23 augustus 1952.

⁴⁵³ M. v.d. P., 'Over gevallen kronen', *Elseviers Weekblad*, 6 februari 1954.

⁴⁵⁴ Joost de Klerk, 'In Elst zag ik de Tweede Wereldoorlog', *Elseviers Weekblad*, 6 mei 1961.

⁴⁵⁵ H.A. Lunshof, 'Strijdom: een hard en onbuigzaam man', *Elseviers Weekblad*, 18 december 1954.

persoon die representeerde wat wij waren.⁴⁵⁶ Wij waren synoniem voor het publiek.⁴⁵⁷ De gemiddelde Nederlander representeerde de volksaard.⁴⁵⁸ Vanaf 1951 tot 1960 keert de gemiddelde Nederlander terug om typisch Nederlandse eigenschappen te vergelijken met vergelijkbare concepten. In 1951 was de gemiddelde Nederlander in de regionale kranten een persoon die minder zelfdiscipline had dan ‘de buitenlander’.⁴⁵⁹ Het was een Nederlander die minder kritisch was wat betreft de smaak van boter dan Belg.⁴⁶⁰ In *Elseviers weekblad* representeerde het concept de doodgewone man net zoals de gemiddelde Rus.⁴⁶¹ Nederlanders hadden veel overeenkomsten met de Zuid-Afrikaanse boeren met hun typisch Nederlandse eigenschappen. Alleen die rassentheorieën, daar hield de gemiddelde Nederlander niet van.⁴⁶² Er werd er op basis van typisch Nederlandse eigenschappen vergelijkingen gemaakt met het andere landen. Wij aten geen slakken en kikkers, omdat wij deze dieren kenden uit hun natuurlijke omgeving. Dit was een vergelijkbaar gebruik met de Zweed die om dezelfde reden geen konijnen at.⁴⁶³ Van het vergelijken op basis van typisch nationale eigenschappen was er voor de oorlog al sprake geweest (zie 3.3).

Er werden tevens met de gemiddelde Nederlander typisch Nederlandse eigenschappen gepresenteerd. Het lag in onze volksaard om verboden niet te accepteren.⁴⁶⁴ Wij hadden namelijk lak aan alle verboden.⁴⁶⁵ Het koekje bij de thee was een typisch Nederlands gebruik dat was gebleven.⁴⁶⁶ Vanaf 1960 lijkt de gemiddelde Nederlander weer terug te keren in de regionale kranten. In 1960 hebben we nog steeds niets op met de Duitsers ondanks dat we wel met hen moesten samenwerken.⁴⁶⁷ Wij waren minder muzikaal en hadden minder muziekkennis dan de gemiddelde Australiër.⁴⁶⁸ In 1965 was de gemiddelde Nederlander, of met andere woorden, waren wij sterk georiënteerd op de Verenigde Staten.⁴⁶⁹

⁴⁵⁶ D. K.D. Bosch, ‘Nieuwe dimensies. De gasbel van Slochteren’, *Elseviers Weekblad*, 13 oktober 1962.

⁴⁵⁷ R.H. Lankesters, ‘Schuilkelders. Wat doet Nederland’, *Elseviers Weekblad*, 28 oktober 1961; en Michel van der Plas, ‘Mensen en boeken 1961’, *Elseviers Weekblad*, 11 november 1961.

⁴⁵⁸ ‘TROS’, *Elseviers Weekblad*, 12 december 1964.

⁴⁵⁹ ‘Comfort, toverwoord voor de Amerikaan. Buiten de fabriekspoort wacht op iedere arbeider zijn auto. Animo en zelfbewustheid’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 september 1951.

⁴⁶⁰ ‘België het boterland’, *Limburgsch Dagblad*, 20 januari 1951.

⁴⁶¹ Dick Ouwendijk, ‘Het recht op eigen geweten: conflict en opdracht’, *Elseviers Weekblad*, 16 mei 1959.

⁴⁶² H.A. Lunshof, ‘Strijdom: een hard en onbuigzaam man’, *Elseviers Weekblad*, 18 december 1954.

⁴⁶³ A.A. Mantén, ‘Biologische krachttoeren van de slak’, *Elseviers Weekblad*, 1 maart 1961.

⁴⁶⁴ ‘TROS’, *Elseviers Weekblad*, 12 december 1964.

⁴⁶⁵ W. Hofland, ‘In de file’, *Elseviers Weekblad*, 25 augustus 1964.

⁴⁶⁶ Amsterdamsche Bank, ‘Koekje bij de thee smaakt nog best’, *Elseviers Weekblad*, 4 juli 1964.

⁴⁶⁷ ‘Maar aan wennen’, *Friese Koerier*, 26 maart 1960.

⁴⁶⁸ ‘Kunst in Australië. (I) Literatuur en beeldende kunsten. In hoog aanzien’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 augustus 1960; en ‘Kunst in Australië. (II) Toneel, dans, muziek. Stuivertje wisselen’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 september 1960.

⁴⁶⁹ ‘Uit angst voor inflatie. West-Duitsland gebruikt disconto-wapen als rem’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 januari 1965.

Vanaf 1945 werd de gemiddelde Nederlander niet meer gebruikt als een representatie van de Nederlander. Vanaf 1951 tot en met 1965 werd in *Elseviers weekblad* het concept gepresenteerd als een representatie van de eenheid in Nederland. In de regionale kranten was hiervan alleen sprake in 1951 en 1952. Kortstondig was er in de pers consensus over het gebruik van de gemiddelde Nederlander als een symbool van de nationale identiteit. Een consensus die na 1952 was verdwenen, maar die waarschijnlijk zou terugkeren na 1965.

5.5 Mening van en over de gemiddelde Nederlander 1945 – 1965

Zoals is beschreven in dit hoofdstuk werd er gedurende de periode 1945 – 1965 de mening van de gemiddelde Nederlander nagenoeg niet gekoppeld aan opiniepeilingen. De berekende gemiddelde Nederlander was nagenoeg verdwenen (zie 5.2). Desondanks bleef de denkbeeldige persoon een idee met een sterke culturele lading. Het was een denkbeeldige persoon die diende te worden overtuigd (zie 5.3). Na 1951 werd de gemiddelde Nederlander bij een gedeelte van het publiek weer een symbool van de nationale identiteit. Het concept kreeg de sterke culturele lading als een representant van de nationale eenheid in *Elseviers weekblad* (zie 5.4). In het derde hoofdstuk was er sprake van meningen die over het concept bestonden, en meningen die werden gepresenteerd als de mening van de gemiddelde Nederlander (zie 3.4). In dit deelhoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de vraag hoe de meningen van en over de gemiddelde Nederlander werden gepresenteerd in de pers gedurende de periode 6 mei 1945 – 1945).

Gedurende de tweede helft van de jaren veertig werd er een mening toegedicht aan de gemiddelde Nederlander. Hij of zij beseftte heel goed dat de geldzuivering noodzakelijk was. Dit tijdelijke offer wilde hij of zij wel brengen, omdat hij of zij er vanuit ging dat het eigen bezit wel degelijk zou terugkrijgen.⁴⁷⁰ Het vertrouwen in de overheid raakte de gemiddelde Nederlander echter kwijt. In 1947 was hij of zij geen voorstander van het kabinetsbeleid van de rooms-rode coalitie. Door de eeuwen heen was de protestantse identiteit vanzelfsprekend geweest. Deze coalitie zou hem of haar dit essentiële deel van de Nederlandse identiteit

⁴⁷⁰ ‘In en om de beurs’, *Elseviers Weekblad*, 13 april 1946.

ontzeggen.⁴⁷¹ Het was de mening van de gemiddelde Nederlander waarmee in een ingezonden stuk de eigen mening werd vergeleken.⁴⁷²

Gedurende de jaren vijftig is de mening van de gemiddelde Nederlander nagenoeg verdwenen. In 1951 en 1952 bleef de mening van de gemiddelde Nederlander van belang. Over de gemiddelde Nederlander bestond een mening. In een ingezonden stuk werd er beweerd dat de mentaliteit van de gemiddelde Nederlander sinds de oorlog erop achteruit was gegaan. Het consumeren van luxe goederen was voor de gemiddelde Nederlander steeds belangrijker geworden.⁴⁷³ De mening van de gemiddelde Nederlander figureerde als een argument binnen een discussie over het budgetteren met het huishoudboekje.⁴⁷⁴ Het zou een Nederlander zijn die geen voorstander was van doelmatigheid, omdat het te zakelijk zou zijn.⁴⁷⁵ Het duurde tot 1959 voordat de mening van de gemiddelde Nederlander lijkt terug te keren. Het was de gemiddelde Nederlander die heel goed begreep dat de ambtenaren loonsverhoging kregen, omdat de belastingen waren verhoogd.⁴⁷⁶

Vanaf 1960 keert de mening van de gemiddelde Nederlander weer terug. Allereerst werd er op een sarcastische wijze een mening geuit over de capaciteiten van de gemiddelde Nederlander. Het mogelijk inkorten van de troonrede zou noodzakelijk zijn, omdat de gemiddelde Nederlander het anders niet zou begrijpen.⁴⁷⁷ Met de steun aan de Amerikanen dacht hij of zij tegenwicht te bieden aan het communisme.⁴⁷⁸ De gemiddelde Nederlander had weinig op met de politiek.⁴⁷⁹ De mening van de gemiddelde Nederlander op basis van steekproefonderzoeken werd in 1964 en 1965 gebruikt als een politiek argument. Alleen was er sprake van de “‘gemiddelde” Nederlander’.⁴⁸⁰ Met de aanhalingstekens werd het gebruik van de mening van de gemiddelde Nederlander op basis van de steekproef aanvaardbaar gemaakt. Symbolen kunnen aanvaardbaar worden gemaakt door het gebruik van het symbool aan te passen (zie 1.2.3).

⁴⁷¹ H.A. Lunshof, ‘Gekwetste minderheid’, *Elseviers Weekblad*, 19 april 1947.

⁴⁷² P.B., ‘Kwelling. Het verdrukte Duits’, *Elseviers Weekblad*, 17 september 1949.

⁴⁷³ F. v.d. Molen, ‘Zo maar een huis in Amsterdam’, *Elseviers Weekblad*, 3 mei 1952.

⁴⁷⁴ M. v. B.-P., ‘Zet zelf zolen onder je schoenen. De knip moet op de beurs. Waar blijft ons geld?’, *Elseviers Weekblad*, 7 april 1951.

⁴⁷⁵ D.J.P. Duiverman, ‘Andere eisen in een andere wereld. Nederland heeft behoefte aan jonge talenten. Zijn de onderwijs-methoden doelmatig?’, *Elseviers Weekblad*, 1 december 1951.

⁴⁷⁶ ‘Euro-belasting’, *Elseviers Weekblad*, 28 november 1959.

⁴⁷⁷ ‘Persstemmen over troonrede. Het Algemeen Handelsblad’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 september 1960.

⁴⁷⁸ ‘Amerika’s moeiten’, *Friese Koerier*, 30 maart 1961.

⁴⁷⁹ ‘Niets voor niets. Door J.J.A. Berger, lid Tweede Kamer’, *Friese Koerier*, 14 mei 1963.

⁴⁸⁰ ‘Gemiddelde Nederlander: leger noodzakelijk kwaad’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1964; en ‘Pistool en sabel. De oude knelvraag’, *Elseviers weekblad*, 23 oktober 1965.

Er werd veel kritiek geuit op het gebruik van de gemiddelde Nederlander. In 1946 werd het gebruik van de gemiddelde Nederlander verontschuldigd. Er zou in *Elseviers weekblad* sprake zijn van het gebruik van een imaginair begrip of het gebruik van een niet bestaande persoon.⁴⁸¹ Een vergelijkbare kritiek stamt uit 1948. Net zomin als de gewone of gemiddelde Amerikaan kon de gemiddelde Nederlander niet bestaan.⁴⁸² Vervolgens verdween de berekende gemiddelde Nederlander nagenoeg (zie 5.2). In 1956 werd de gemiddelde of doorsnee Nederlander gewaarschuwd voor het toegenomen onderzoek naar zijn of haar consumptiegedrag.⁴⁸³ Het was de consumerende eigenschap die het concept na 1960 weer terugkreeg (zie 5.2). De terugkeer van de berekende gemiddelde Nederlander zorgde voor de terugkeer van de kritieken in regionale kranten. In 1961 werd nog eens onderstreept dat de gemiddelde Nederlander alleen maar een berekening was op basis van statistieken. Het was een niet bestaande persoon.⁴⁸⁴ Het was in 1964 een persoon die geen mening mocht hebben of uiten. Een persoon wiens ondoordachte mening niet mocht worden gemeten.⁴⁸⁵

Het voorgaande sluit aan bij de kritieken van professor A.N.J. den Hollander op het gebruik van de steekproefonderzoeken. In 1965 leverde Den Hollander kritiek op de steekproefonderzoeken namens een grote groep Nederlanders. De Nederlandse volksaard kon misschien wel worden gemeten, maar de meetresultaten werden niet geaccepteerd. Volgens Den Hollander bestond er destijds een grote behoefte om de eigenschappen van grote groepen mensen te definiëren. De gemeten eigenschappen zouden dan met het gebruik van de gemiddelde mensen leiden tot gemiddelde groepseigenschappen. Deze groepseigenschappen zouden dan het volkskarakter op een wetenschappelijke manier definiëren. Echter, dit werd in Nederland niet gemakkelijk geaccepteerd. Wij zouden weten wat ons volkskarakter was, omdat wij het baseerden op ervaring en oude wijsheid. Dit volkskarakter kon niet op wetenschappelijk wijze worden gedefinieerd. Op basis van de opiniepeilingen en marktonderzoeken kon er wel degelijk worden gesteld dat er sprake was van typisch Nederlandse eigenschappen. Echter, in Nederland waren de resultaten van deze sociaalwetenschappelijke onderzoeken nooit serieus genomen.⁴⁸⁶ De Nederlanders wilden niet op basis van steekproefonderzoeken worden gedefinieerd. Dit sluit aan bij het nagenoeg

⁴⁸¹ Nederlandsche Stichting voor Statistiek, 'Onderzoek naar het kerkbezoek in Nederland', *Elseviers Weekblad*, 21 december 1946.

⁴⁸² 'De legende van Amerika. Vermont, land zonder cowboys, wolkenkrabbers, of lynch-partijen. Over egoïsme en idealisme', *Limburgsch Dagblad*, 22 oktober 1948.

⁴⁸³ 'Hoe voorzichtig u moet zijn.... Bellen blazen', *Elseviers Weekblad*, 10 november 1956.

⁴⁸⁴ 'Welvaartsstaat', *Friese Koerier*, 9 juni 1961.

⁴⁸⁵ 'Kruidenrijen. Gemiddelde', *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 januari 1964.

⁴⁸⁶ A.N.J. den Hollander, 'Bestaat er een Nederlands volkskarakter', *De Kern*, 1 september 1965.

verdwijnen van de berekende gemiddelde Nederlander in de Nederlandse pers en de eerdere kritieken (5.2).

Concluderend kunnen we stellen dat ook een toedichting van een mening aan de gemiddelde Nederlander gedurende de periode 6 mei 1945 – 1960 nagenoeg was verdwenen. De verandering die tijdens de oorlog was ingezet, duurde voort. De verklaring voor het nagenoeg ontbreken van een berekende gemiddelde Nederlander was dat de steekproefonderzoeken tot ongeveer 1960 niet werden geaccepteerd door de gewone man. De terugkeer van de berekende gemiddelde Nederlander kon rekenen op weerstand. De Nederlander wilde namelijk niet dat aan de gemiddelde Nederlander de uitkomsten van steekproefonderzoeken werden gekoppeld. Na 1960 was het de mening van de gemiddelde Nederlander die een politiek argument werd.

5.6 Conclusies

Gedurende de Tweede Wereldoorlog was er in de Nederlandse pers vooral sprake van het gebruik van een gemiddelde Nederlander die zijn of haar mening moest bijstellen. In 1940 werd er vooral in de nationaalsocialistische pers nog gebruik gemaakt van de gemiddelde Nederlander die een representatie was van de volksaard. Vervolgens verdwijnt dit gebruik. De gemiddelde Nederlander was de gewone Nederlander in het midden die zowel in de openbare als de ondergrondse pers moest worden overtuigd. Tijdens de oorlog verloor de gemiddelde Nederlander de culturele waarde als een directe representatie van de nationale identiteit.

De berekende gemiddelde Nederlander was gedurende de periode 1945 – 1960 nagenoeg verdwenen. Tussen 1946 en 1948 werd er kritiek geuit op het gebruik van het concept. Vervolgens werd de berekende gemiddelde Nederlander nauwelijks meer gebruikt. De gemiddelde Nederlander werd nagenoeg niet gebaseerd op de uitkomsten van steekproefonderzoeken. De steekproefonderzoeken zouden rond 1955 algemeen zijn geaccepteerd, maar op basis van het onderzoek naar de gemiddelde Nederlander kan er worden geconcludeerd dat de acceptatie door de gewone man mogelijk later zou plaatsvinden. Volgens Den Hollander wilden wij niet dat onze volksaard werd gemeten op basis van de steekproefonderzoeken.

Desondanks was er in de pers vanaf 1945 sprake van een gebruik van de gemiddelde Nederlander als een persoon die diende te worden overtuigd. In zowel *Elseviers weblad* als de regionale kranten werd de gemiddelde Nederlander weergegeven als een persoon die moest

worden overtuigd. Het concept bleef de culturele lading behouden als een representatie van de gewone Nederlander.

Het was een gewone Nederlander die vooral bij het liberale gedeelte van het publiek de ontstane eenheid in Nederland representeerde. Een nog sterkere culturele waarde werd in 1951 en 1952 gepresenteerd in de gehele pers als een gemiddelde Nederlander die representeerde wie wij waren. Vervolgens was hiervan alleen sprake in *Elseviers weekblad*. Bij een gedeelte van het publiek bestond het idee dat er een denkbeeldige persoon was die de ontstane eenheid in Nederland representeerde. Een gebruik dat in 1965 lijkt terug te keren in de gehele pers.

Vanaf 1960 raakte het gebruik van de gemiddelde Nederlander meer ingeburgerd. Op basis van de berekende, denkende eigenschappen en de mening werd de gemiddelde Nederlander in toenemende mate gebruikt als een argument in de politiek. De opkomst van de berekende gemiddelde Nederlander zorgde voor nieuwe kritieken in de regionale kranten op het gebruik van het concept. De regionale kranten accepteerden de gemiddelde Nederlander nagenoeg niet als een symbool van de nationale identiteit. Echter, in 1964 – 1965 werd de mening van de gemiddelde Nederlander twee maal gebaseerd op de uitkomsten van opiniepeilingen. Het gebruik werd aanvaardbaar gemaakt door het concept te presenteren als de “gemiddelde” Nederlander’. Vanaf 1960 is er sprake van een proces dat mogelijk kon leiden tot een acceptatie in heel Nederland van de gemiddelde Nederlander als een symbool van de nationale identiteit. Een proces dat kan worden onderzocht op basis van verder onderzoek.

6. Slotbeschouwing

Deze studie beschrijft de geschiedenis van een niet bestaande bekende Nederlander, namelijk de gemiddelde Nederlander. De gemiddelde Nederlander is een denkbeeldige persoon die mede wordt gebaseerd op een nationaliteit en een gemiddeld mens. Binnen de ontwikkeling van de statistische methoden werd in 1835 door Adolphe Quetelet het concept l'homme moyen of de gemiddelde mens geïntroduceerd. Het is een theorie die stelt dat er een denkbeeldige persoon kan worden geconstrueerd op basis van de gemiddelde waarden van de kwantitatieve gegevens van individuen binnen een groep mensen.

Gedurende de periode 1835 – 9 mei 1940 was er in Nederland sprake van een 'control revolution' van vooral overheidswege. Tijdens de negentiende eeuw werd de Nederlandse maatschappij steeds complexer. De afstand tussen de politicus en de kiezer nam toe, omdat naast de bevolkingsgroei ook het percentage mensen dat mocht stemmen toenam. Vanaf 1870 begon er een proces waarin de protestants-christelijke, rooms-katholieke en socialistische politieke en maatschappelijke stromingen zich sterker profileerden. Dit leidde er mede toe dat de regerende liberale elite verweekt raakte in een politieke strijd over het al dan niet ingrijpen in de maatschappij. Het idee van de nachtwakersstaat zou langzaam maar zeker minder voorstanders behouden. De overheid ging in toenemende mate ingrijpen in de maatschappij. Tegelijkertijd was er sprake van een discussie over het al dan niet toepassen van de statistische methoden om inzicht te krijgen in de maatschappij. Bevolkingsstatistieken werden een steeds belangrijker adviesbron voor het overheidsingrijpen. Aan het einde van de negentiende eeuw werd de politieke discussie beslecht in het voordeel van de voorstanders met de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het CBS verzamelde vooral economische statistieken, en zou Nederland in toenemende mate als een economische eenheid gaan presenteren.

Nederland was echter geen nationale eenheid. Vanaf 1920 leidden de beschreven maatschappelijke processen tot het hoogtepunt van de verzuiling. De verzuiling was de typisch Nederlandse ordening van de maatschappij. In Nederland waren er vier zuilen, namelijk: de protestants-christelijke, rooms-katholieke, sociaaldemocratische en de zuil voor de overigen. De meeste mensen leefden binnen hun zuil en er was nauwelijks sprake van sociale mobiliteit tussen de zuilen. Echter, de elite van de zuilen regeerde Nederland. Enerzijds kon de gemiddelde Nederlander niet bestaan als een representant van de typische Nederlander vanwege de verzuiling, maar dus wel kon bestaan, omdat anderzijds de regerende elite Nederland als een economische eenheid zag.

Dit onderzoek toont aan dat vanaf 1896 de gemiddelde Nederlander werd gepresenteerd in de liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke pers. Op basis van een berekend gemiddeld inkomen dat in de Tweede Kamer werd aangeboden, werd de gemiddelde Nederlander geconstrueerd in de pers. Deze gemiddelde mens kreeg met de Nederlandse nationaliteit een unieke identiteitsrelatie met Nederland. De gemiddelde Nederlander kon alleen maar worden gebruikt om uitspraken te doen over Nederland. Het gebruik van het concept werd langzaam uitgebreid. Ten eerste kreeg vanaf 1909 het concept er een handelende eigenschap bij op basis van de toevoeging van de consumptiestatistiek. Ten tweede werd de identiteitsrelatie met Nederland uitgebreid, omdat er met het gebruik van het concept uitspraken werden gedaan over de gehele economische situatie in Nederland. Ten derde werd de identiteitsrelatie uitgebreid met de positionering van de gemiddelde Nederlander ten opzichte van gemiddelde mensen met een andere nationaliteit. Vanaf 1910 kreeg het concept een sterkere culturele lading in de pers door er een denkende eigenschap aan toe te voegen. De gemiddelde Nederlander representeerde daarmee meer dan kon worden gebaseerd op cijfers. Vanaf 1918 kreeg de gemiddelde Nederlander een nog sterkere culturele lading. In de liberale, sociaaldemocratische en rooms-katholieke pers werd de gemiddelde Nederlander een synoniem voor de typische Nederlander. Vanaf 1926 kreeg de denkbeeldige persoon in de liberale pers ook nog eens een mening. De gemiddelde Nederlander was een cultureel artefact geworden. De gemiddelde Nederlander had daarmee een dermate sterke culturele lading gekregen dat het een symbool van de Nederlandse nationale identiteit was geworden.

De overheid bood een economische eenheid aan door middel van statistieken. De gemiddelde Nederlander werd gebaseerd op de overheidsstatistiek. Het concept kreeg een in de pers een steeds sterke culturele lading dan die niet louter kon worden gebaseerd op een berekening. In Nederland zorgden de overheidsstatistiek als een eenheidstaal voor een symbool van eenheid dat boven de verzuilde grenzen uitsteeg. In de Verenigde Staten was het tevens de pers geweest die de normale of gemiddelde Amerikaan construeerde, maar de gemiddelde Amerikaan werd niet gebaseerd op overheidsstatistiek. Gedurende de jaren dertig werd op een vergelijkbare wijze gebruik gemaakt van het concept als tijdens de voorgaande periode. Deze resultaten tonen een blijvende gebruik aan, maar dit gedeelte van het onderzoek is vooral gebaseerd op een krant. Tot aan de Tweede Wereldoorlog (1940 – 1945) bleef het concept in *Het Vaderland* een symbool van Nederlandse nationale identiteit.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de gemiddelde Nederlander een representatie van de gewone man. De presentatie van berekende eigenschappen was nagenoeg verdwenen.

Tijdens de oorlog werden er namelijk nagenoeg geen bevolkingsonderzoeken openbaar gemaakt. De gemiddelde Nederlander zou vanaf 1940 niet meer synoniem zijn voor de typische Nederlander. Het concept representeerde de gewone Nederlander waarvan de mening moest worden bijgesteld.

Na de Tweede Wereldoorlog kon de berekende gemiddelde Nederlander worden gebaseerd op de uitkomsten van steekproefonderzoeken. Vanaf 1945 werd het steekproefonderzoek in toenemende mate uitgevoerd. Het zou echter nog tien jaar duren voordat de methode algemeen werd geaccepteerd. De berekende gemiddelde Nederlander was nagenoeg verdwenen, werd nagenoeg niet gepresenteerd op basis van uitkomsten van steekproefonderzoeken. De gemiddelde Nederlander die moest worden overtuigd bleef behouden. Bij het liberale gedeelte van het publiek kreeg het concept een nog sterkere culturele lading, omdat het een synoniem werd voor de gehele Nederlandse bevolking.

Het einde van de verzuiling viel rond 1960 en Nederland werd meer een nationale eenheid. Vanaf 1960 is er een proces waarneembaar waarin de gemiddelde Nederlander weer een aanvaardbaar symbool van de nationale identiteit lijkt te worden. Ten eerste werden de berekende en denkende eigenschappen van de gemiddelde Nederlander gebruikt als een politiek argument. Ten tweede werd de mening van de gemiddelde Nederlander gebaseerd op steekproefonderzoeken, maar de gemiddelde Nederlander werd gepresenteerd als de “gemiddelde” Nederlander. Ten derde lijkt de gemiddelde Nederlander te worden geaccepteerd in de pers als synoniem voor de nationale eenheid. Of de gemiddelde Nederlander na 1965 ook weer daadwerkelijk een symbool werd van de nationale identiteit leent zich voor verder onderzoek.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

‘Kaalslag; brieven’, *NRC-Handelsblad*, 10 januari 2011.

Arnoldussen, P.

‘In Amerika hadden we allang in de cel gezeten’, *Het Parool*, 11 januari 2011.

Blokker J. jr.

‘Naar welk verleden is Nederland op zoek. Nederlandse identiteit de toespraak van Máxima’, *De Volkskrant*, 9 oktober 2007.

Centraal Bureau voor de Statistiek

Marktanalytisch handboek voor Nederland (Den Haag 1937).

Hustinx, S.

‘Horrorverhaal zonder einde’, *Algemeen Dagblad*, 11 januari 2011.

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Consumentenonderzoek voor Nederland. Najaar 1947

(Den Haag en Leidschendam 1947).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Consumentenonderzoek voor Nederland. Winter 1947 – 1948 (Den Haag 1948).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Consumentenonderzoek voor Nederland. Najaar 1953 (Den Haag 1954).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

De Landbouw. Hoeksteen van ons volksbestaan (Leiden circa 1942).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Het broodverbruik in Nederland. Een enquête naar de broodconsumptie in Nederland, gevolgd door een econometrisch onderzoek (Den Haag 1963).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Kinderen en boeken 1963. Een onderzoek naar de koop-, lees-, en studiegewoonten. Deel 1 tekst (Den Haag 1963).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Mensen en boeken 1961. Een onderzoek naar de koop-, lees- en studiegewoonten (Den Haag mei 1961).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Televisie in Nederland 1958. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van N.V. Thabur en Graetz K.G. (Den Haag 1958).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Televisie in Nederland. Een onderzoek naar opinies en kijkgewoonten in opdracht van N.V. Thabur en Graetz K.G. (Den Haag 1957).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Welvaart en industrie in Nederland (Leiden 1940).

Nederlandse Stichting voor Statistiek

Winkelier en verbruiker (Leiden 1942).

Noordervliet, N.

‘Nostalgie maakt het heden onleefbaar’, *De Volkskrant*, 22 oktober 2007.

Thie, M. en J. Koelewijn

‘Vorstelijke misrekening. Strategie der vergroting draagvlak monarchie werkt averechts’, *NRC Handelsblad*, 13 oktober 2007.

Kranten en tijdschriften

Accu. B(etrouwbare) B(erichten) C(entrale) (1944 – 1945).

Algemeen Handelsblad (1829 – 1919).

De bevrijding. Weekblad uitgegeven door de Indonesische Vereniging Perhimpoenan Indonesia (1944 – 1945).

De Groene Amsterdammer (1877 – 1940).

De Heerenveensche koerier. Onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost-Friesland en Noord-Overijssel (1945).

De Heraut (1943 – 1945).

De Kern (1961 – 1965).

De marskramer. Voorwaarts vaderland, riemen om de kin, met God door bloed en tranen een schoner toekomst in (1944).

De misthoorn. Onafhankelijk en onpolitiek orgaan tot wering van den Joodschen invloed.

Officieel orgaan van het Comité tot Bestudering van het Joodsche Vraagstuk (1938 – 1942).

De nieuwe Haagsche. Algemeen Nederlandsch weekblad (1945).

De opdracht. Tijdschrift gewijd aan het Nieuwe Indië (1944 – 1947).

De Schouw. Orgaan van de Nederlandse Kultuurkamer. Gewijd aan het kulturele leven in Nederland (1942 – 1945).

De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad (1941 – 1944).

De Vonk. 'Uit de vonk zal de vlam opwaaien' (Poesjkin) (1940 – 1945).

De vrije Alkmaarder. Uitgave van het Parool, Vrij Nederland en Robu (1945).

De vrije kunstenaar. Waarin opgenomen de 'brandarisbrief'. Religieus en politiek onafhankelijk orgaan voor de Nederlandsche kunstenaar (1942 – 1945).

De Waag. Algemeen cultuureel, politiek en economisch weekblad voor Nederland (1937 – 1945).

De weg. Nationaal weekblad. Nationaal Front (1940 – 1941).

De zwarte soldaat. Blad voor de WA (1940 – 1945).

Economisch-statistische berichten (1930 – 1940).

Elseviers weekblad (1945 – 1965).

Friese koerier. Onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden (1953 – 1965).

Haarlem's Dagblad (1940 – 1942).

Het Centrum (1910 – 1930).

Het Nieuws (1944 – 1951).

Het Parool (1944 – 1948).

Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad (1919 – 1945)

Het Volk (1910 – 1920).

Limburger Koerier (1891 – 1944).

Limburgsch Dagblad (1918 – 1965).

Nederland vrij! (1941).

Nieuwe Rotterdamsche Courant (1844 – 1868 en 1909 – 1929).

Nieuwe Tilburgsche Courant (1879 – 1939).

Nieuwsblad van Friesland (1945 – 1950).

Nieuwsblad van het Noorden (1945 – 1965).

Paraat (1944 – 1945).

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. Staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad (1940 – 1945).

Stemmen uit Londen (1944 – 1945).

Tilburgsche Courant, (1869 – 1930).

Trouw (1943 – 1945).

Voor God en Koning (1943 – 1945).

Voorwaarts. Sociaal-democratisch dagblad (1920 – 1929).

Vrijheid (1941 – 1942).

Vrijheid. Bulletin voor Amsterdam en omgeving (1944 – 1945).

<http://www.verkiezingsuitslagen.nl/Na1918/Verkiezingsuitslagen.aspx?VerkiezingsTypeId=1>
(7-5-2012).

<http://www.volkstellingen.nl> (1-6-2011 en 16-6-2011).

<http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g6eal4m7> (15-02-2011).

Secundaire literatuur

Anderson, B.

Imagined communities. Reflections on the origin and spread of Nationalism
(New York en Londen 2006, herziene editie).

Beniger, J.R.

The control revolution. Technological and economic origins of the information society
(Cambridge Massachusetts en Londen 1986).

Bethlehem, J.

The rise of survey sampling (Den Haag en Heerlen 2009).

Boer C. de en H. 't Hart

Publieke opinie (Amsterdam 2007).

Boon T. en D. Geeraerts (eds.)

Van Dale. Groot woordenboek van de Nederlandse taal
(Utrecht en Antwerpen, veertiende herziene editie 2005).

Brouwers, L. en F. Claes

Het juiste woord. Systematische ordening. Betekenisvarianten. Stijlvarianten.
Synoniemen (Antwerpen 2011, zevende oplage van zesde druk op basis van de nieuwe
spelling van 1997).

Childs, H.L.

'By public opinion I mean', *The public opinion quarterly* 3 (1939) 327-336.

Costa, I. da

Bezwaren tegen den geest der eeuw (Leiden, derde editie 1823).

Dixhoorn, A. van

De stem des volks. Publieke opinie, opinieonderzoek en democratie (Den Haag 2006).

Dunk, H.W. von der

‘The shock of 1940’, *Journal of contemporary History* 2 (1967) 169-182.

Durkheim, E.

The division of labor in society (New York 1997, oorspronkelijk uitgegeven in 1893, vertaald uit het Frans).

Frijhoff, W.

Dynamisch erfgoed (Amsterdam 2007).

Gallup G. en C. Robinson

‘American institute of public-opinion surveys 1935-1938’, *The public opinion quarterly* 2 (1938) 373-398.

Ginneken, J. van

De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland (Amsterdam 1993).

Glynn C.J. en M.E. Huges

‘Public opinion’, *The international encyclopedia of communication* (Blackwell publishing online 3 december 2010).

Grever M. en K. Ribbens

Nationale identiteit en meervoudig verleden (Amsterdam 2007).

Griffiths, R.T.

‘The stranglehold of bilateralism’, in Richard T. Griffiths (eds.), *The Netherlands and the integration of Europe 1945 – 1957* (Amsterdam 1990) 1-24.

Haan I. de en H. te Velde

‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848 – 1900’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200.

Harryvan, A.G., J. van der Harst en S. van Voorst (eds.)

Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie 1945 – 1975 (Amsterdam 2001).

Hart, H. ’t, H. Boeije en J. Hox (eds.)

Onderzoeksmethoden (Amsterdam 2005, zevende herziene editie).

Heilbron, J.

Het ontstaan van de sociologie (Amsterdam 1990).

Igo, S.E.

The averaged American. Surveys, citizens, and the making of a mass public
(Cambridge Massachusetts en Londen 2007).

Kellenbach, F.

‘Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg’, in J.G.S.J. van
Maarseveen en R. (eds.), *Welgeteld een eeuw* (Amsterdam en Voorburg 1999) 63-70.

Kennedy, J. C.

‘The Netherlands and the USA, 1900 – 2000’, college in de cursus, *Dutch
international relations in historical perspective* (Rotterdam 6-12-2010).

Kersten, A.

‘The Netherlands and European Integration’, college in de cursus, *Dutch international
relations in historical perspective* (Rotterdam 15-11-2010).

Key, V.O.

Public opinion and American democracy (New York 1961).

Klamer, F.

‘De “rituele census” van 1925’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 119 (2006) 218-229.

Klemann, H.A.M.

‘The Netherlands as a centre of international economic contacts’, college in de cursus,
Dutch international relations in historical perspective (Rotterdam 22-11-2010).

Kuijlaars, A.M.

*Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de
Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) 1899 – 1996*
(Amsterdam en Voorburg 1999).

Lippmann, W.

Public opinion (Londen 1950).

Lucassen J. en R. Penninx

Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherland 1550 – 1995
(Amsterdam en Gouda 1997).

Lurquin, C.

‘Quetelet's Scientific Work’, *Science* 60 (1924) 351-352

Maarseveen, J.G.S.J. van

‘De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht’, in J.G.S.J. van Maarseveen en R.
Schreijnders (eds.), *Welgeteld een eeuw* (Amsterdam en Voorburg 1999) 13-45.

Maarseveen, J.G.S.J. van

‘Gevraagd en gegeven. Het verzamelen van statistische gegevens’, in J.G.S.J. van Maarseveen en R. Schreijnders (eds.), *Welgeteld een eeuw* (Voorburg en Amsterdam 1999) 47-61.

Macdonald, D.

Opinion polls (Santa Barbara, Californië 1962).

Mulder, L., A. Doedens en Y.Kortlever

Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden (Baarn 2005).

Quételet, A.

Physique sociale. Ou, Essai sur le développement des facultés de l'homme volume 1 (Brussel, Parijs en Sint-Petersburg 1869).

Velde, H. te

Stijlen van Leiderschap. Van Thorbecke tot Den Uyl (DBNL 2009).

Weber, M.

Economy and society (New York 1968, oorspronkelijk uitgegeven als *Wirtschaft und gesellschaft* 1922, vertaald uit de vierde herziene Duitse editie van 1956).

[Http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577703/symbol](http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577703/symbol) (20-4-2012).

[Http://www.elsevier.nl/web/Artikel/176202/Omslagartikel-Identiteit-De-doorsnee-Nederlander.htm](http://www.elsevier.nl/web/Artikel/176202/Omslagartikel-Identiteit-De-doorsnee-Nederlander.htm) (31-12-2010).

[Http://www.volkstellingen.nl/nl](http://www.volkstellingen.nl/nl) (22-6-2011).